

ביל"ו – תנועת אמנציפציה וגוף מתנחל

ביל"ו היא ענף בתנועת האמנציפציה הלאומית של העם היהודי, והיא מתייחדת כגוף מתנחל המגשים את יעדיו הלכה למעשה. שני ההיבטים האלה הם שני פנים של חזיון חברתי-פוליטי אחד המקופל באותה תנועה. לא קיים תיאור של תנועת ביל"ו המתכחש לאחד ההיבטים, אבל קיימת נטיה בולטת להעדיף את יסוד ההגשמה, את מופת המעשה, כפי שהוא עולה בצורה משכנעת מן הסיסמה "בית יעקב לכו ונלכה", שפירושה המקוצר מבטא את מגמת ההגשמה האישית בלבד. המחקר המונוגרפי האחד שיש לנו על הביל"ויים, זה של שולמית לסקוב,¹ מעדיף בצורה בולטת את תולדות הגוף המתנחל בגדרה על פני תנועת ביל"ו כתנועה חברתי-פוליטית בחוץ-לארץ (בפועל: ברוסיה). התמקדות זו במעשה ההגשמה של הביל"ויים אין כוונתו לפאר לרומם ולהוסיף על מה שקרוי בפי החוקרת "המיתוס" של ביל"ו. אדרבא, כוונת המחקר לבדוק את פרטי המעשים, לראותם בפרופורציה נכונה ולטהר את תולדות הביל"ויים וגדרה מספחים של אגדות. מדיונה המחמיר והתייחסותה המפוכחת של שולמית לסקוב למקורות (שפע של מקורות, בחלקם פרי חיפושיה)² עולה, שקבוצת נוער יומרני מצליחה לכונן מושבה אחת קטנה כשרשרת המושבות שנוסדו בימי העליה הראשונה, להביא מושבה זו לשגשוג כלכלי, כשהם דבקים במטרתם ומקבלים עליהם עול יסורים וסיגופים. יחודה של גדרה, גם לדעתה, נשאר בכך שהמתנחלים מנהלים את מושבתם בעצמם, בלי אפוטרופסות, תוך ויתור על התמיכה הרחבה שעשויים היו לזכות בה לוא נכנעו לפקידות הברון; תחת זה נשענו רק על העזרה הדלה שיכלו להושיט להם חובבי-ציון.

אל מאזנה החיובי מגיעה שולמית לסקוב על-ידי סינון מתמיד של מעשי יוהרה, שגיונות והזיות שהולידו סיכסוכים מתמידים עם הסביבה וסיבכו גם

1. שולמית לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשל"ט, (להלן: הביל"ויים). את המחקר המקיף הזה (462 עמודים) משלים פרסום מקורית של אותה מחברת: לכתי תנועת ביל"ו מראשית דרכה (תשע-עשרה תעודות) שראה אור במספר הצינונת ה', תשל"ח, עמ' 263 - 298 (להלן: לסקוב, תעודות).
2. ראה הביל"ויים, פתח-דבר: ולסקוב, תעודות, מכאן.

את היחסים במחנה פנימה.³ לוא ראינו בחיוב הזה רק משקע של מעשים מכולכלים, היינו יכולים אף אנו להצטרף לקו הנקוט במחקר. ברם, אם בהגדרה העצמית שעליה חירפו הכיל"ויים את נפשם אנו רואים את המיפנה ההיסטורי הגורלי, כי אז מקבלים מעשי הכיל"ויים שהובילו להקמת גדרה חשיבות יתרה, ועלינו לבדוק מחדש אותם מעשים של יהודה, אותן מריבות והרפתקאות, שמא דווקא בהם טמון הסוד שהביא את גדרה למרוד במוסכמות.

יש אומרים: אין גדרה שונה מכל מושבה אחרת, היא רק שמרה על אוטונומיה, רק השכילה לנהל ענייניה באורה דמוקרטית, אלא ש"רק" זה, מן הראוי לעמוד על מידת חשיבותו: בדבר הזה היתה גדרה לא רק יחידה, כי אם ראשונה וחלוצה, והיא שפרצה את הדרך למושבות הבאות אחריה שנוסדו לפי מתכונתה: רחובות, חדרה, עין גנים, דגניה, ואף במושבות שנוהלו על-ידי פקידות הברון גברו מגמות האוטונומיה והדמוקרטיה. האוטונומיה של גדרה היתה איפוא בבחינת מהפכה: הפניית העורף לדגם ההתיישבות הקולוניאלית היתה מיפנה ממשי בתולדות הישוב.

מניין נטלו מקימי גדרה את העוז ללכת בדרך כה חדשנית, את הנכונות לסבול את הניכור מצד הסובבים אותם למען עיקרון, את כוח העמידה בפני לעג וקלס? התשובה היא אחת: כיל"ויי גדרה היו אנשים שונים מיתר המתיישבים. על מנת לעמוד על טיב השוני הזה, כדאי להתבונן אל התנועה שממנה באו, ולבחון את מוצאם החברתי של הכיל"ויים. בחינה זו תסייע לנו להגיע להבנה מעמיקה יותר של שרידי התנועה בארץ.

שעה שאנו מתלטים ששכירת המגמה הקולוניאלית בהתיישבות היתה לה משמעות גורלית, נעשה מעמדם של הכיל"ויים בהתיישבות מכריע בחשיבותו ונודעת חשיבות להתפתחות שהובילה להשתחררותם מן האפוטרופוסות. אם נסכים שדגם ההתיישבות הצרפתית באלג'יריה היה כה הרבה מן המושך והמפתה, נבין את המיפנה ההיסטורי המקופל בגדרה. ראוי שנוכיר: תשומת-לבם של ההיסטוריונים פנתה מאז ומתמיד, ובצדק, אל המאבק על עבודה עברית בישוב, מתוך הבנה שבלי עבודה עברית לא היה אפשר לברוא גוף כלכלי-חברתי המסוגל לעצמאות פוליטית: אבל אין לשכוח שלבסיס הכלכלי יש רובד עמוק יותר, שהוא אשר איפשר ללחום למען עבודה עברית, והוא רובד ההגדרה העצמית של המתיישבים, לרבות זכות הגוף המתיישב לקבוע את הרכבו, את תוכניות המשק וזכותו לנהל את ענייניו בעצמו בצורה דמוקרטית. שכן עם גופים המחזיקים בעקרון ההגדרה העצמית אפשר

3. הכיל"ויים, עמ' 83, 158, 172. "ההתרוצצות בקרב פלגי כיל"ויים" – עמ' 129 ואילך.

להיאבק מאבק ממושך ועיקש על עבודה עברית, כעוד שעם פקידות ריכוזיות-היררכית אפשר לנהל רק מלחמת-אזרחים.

נכונותם של שרידי הביל"ויים בגדרה להיאבק על עקרון התיישבותי אמנציפציוני באה להם בהשראת תנועת ביל"ו, אלא שאין חשיבותה מתמצית בכך: משהגענו בדרך הרטרופסקציה למסקנה שהתנועה היא-היא שורש יחודם של הביל"ויים בהתיישבות, שומה עלינו ללכת גם בדרך ההיסטורית, מן התנועה והאידיאות שפיעמו בה אל המעשים, שהאחרון בהם – אך לא המיוחד – הוא גדרה.

נבחר במומנט קונסטיטוטיבי אחד לתנועת ביל"ו המראה שכאן "אנשים אחרים": חברי התנועה קיבלו על עצמם, כשגאה גל ההגירה-ברירה מרוסיה בשנת תרמ"ב, להפסיק את לימודיהם, לותר על סיכויי ההתקדמות המקצועית (לרבות סיכון רשיון-הישיבה בערים שמחוץ לתחום המושב) ולהיות מוכנים לעליה. כיוון שתנועת ביל"ו טענה שריכוזה שלוש מאות חברים מן השורה, הרי מותר לנו להניח שלפחות כמה עשרות מהם היו נכונים להגשמה עצמית ללא סייג. ואכן, אפשר להצביע על יותר מתריסר צעירים שקיימו את צו התנועה מיד, גם במאי 1882 לאחר שגל ההגירה שכך, ועלו ארצה, לא בקבוצות מאורגנות (כמו בתנועה החלוצית לאחר מכן), אלא ביחידות או בקבוצות זעירות, אחד מעיר ושניים ממדינה, וזאת רק מתוך הכרה שיש להקים סכר נגד היאוש שתקף את המחנה הלאומי עקב הפסקת זרם ההגירה ושיבת רבים מהמהגרים למקומותיהם. יחידים הסותמים כגופם פירצה היש עדות מובהקת מזה לכמיהה אמנציפציונית? הביל"ויים שעלו ארצה לאחר חודש מאי 1882 הצילו את תנועת חיבת-ציון מניוון. על כן דבקותם של חובבי-ציון (בעיקר הפלג המשכילי) בביל"ויים ושיתוף-הפעולה שלהם עם חברי ביל"ו שנשארו ברוסיה, משקפים יחסים תנועתיים ריאליים. תנועת ביל"ו ברוסיה, ארגון ביל"ו בארץ ואנשי ביל"ו בדרך לארץ, בקושטא, הם מסכת אחת, שפנים מרוכזים לה, ויהמכנה אחד ומשותף: כמיהה לחירות ולחיים נעלים יותר כיהודים וכאנשים. סיסמת ביל"ו "בית יעקב לכו ונלכה" מתפרשת בספרות (וכן אצל שולמית לסקוב) כקריאה לעליה ארצה, עם הערת-הלוואי שבכוונתם לעמיד נגד פיתוי ההגירה לארצות-הברית, שהיתה מגמתם של אנשי התנועה המקבילה "עפ"עולם": אף כי פירוש זה אינו מוטעה מעיקרו, בכל-זאת הוא מסיט את הדגש מן העיקר – ההליכה, מיציאת רוסיה, מן ההתגרות במימסד הקהילתי שהתנגד להגירה. התנגדות המימסד באה על פי הוראות איליה-הכסף היהודיים בפטרבורג, שפעלו בהשראת השלטונות (או לפי מה שפירשו כרצון השלטון) ובכל מקרה – לפי מה שלחש להם האינטרס האנוכי שלהם: הם ראו בהגירה ביטוי לחוסר

השורשיות של היהודים ברוסיה ותואנה ביד השלטונות למנוע מן היהודים הטבת מעמדם האזרחי. ואילו הם, בני הנוער היהודי המשכיל ברוסיה, שבוכות השכלתם רכשו את זכות-היתר היקרה מכל, זכות הישיבה מחוץ לתחום המושב – ירקו לרוסים בפרצוף, בהכריזם "לכו ונלכה!", וכדי להבליט את המחוייבות האישית, החליפו את סיסמתם הראשונה – "דבר אל בני-ישראל – ויסעו" – כיוון שממנה נתחייבה רק תעמולה להגירה, ולא קריאה להגשמה אישית. כאשר הרי"ם פינס קיבל על עצמו להיות מגן הביל"ויים בארץ מול חזית המקטרגים (ויחד עם זה להשפיע עליהם כדי שיקבלו את ערכי היהדות המסורתית), כתב להם שיר דיקטטי, שזכה להיות למעין המנון העליה הראשונה ("חושו אחים חושו"), הפנתה בשורות המבטאות "השלכת הכפפה" לרוסיה: בניכר הרוסי, בשלטון העריצות לא יהיה לנו ביטחון וסיפוק ("לא לנו המנוחה, לא לנו המרגוע, בארץ הקרוחה משלטון האזרוע!"). בשורות אלה יש רמיזה למאורע האחד ששום מקור אינו מזכיר בהקשר זה – רצח הצאר אלכסנדר השני ותגובת השלטון, שהאשימו את הנוער האקדמי היהודי, ישירות ובעקיפין, ברצח נציג האל על-ידי-אדמות. לא ברור אם "שלטון האזרוע" מכיון כאן לטרוריסטים או לשלטון, מכל מקום – הארץ קרוחה היא, ועל היהודים לניס מתוכה ("טושו, אחים, טושו"). תחושה זו של ניכר וזרות היא מוחלטת עד כדי כך שאין לנו כל אפשרות לקבוע את יחסם הפנימי של הביל"ויים לרצח, ומתבטלת איפוא גם האפשרות לקבוע בכירור את הזיקה האידיאולוגית הישירה של הביל"ויים לנארודניקים.⁴

המהפיכה הנפשית שחוללה האינטליגנציה היהודית הצעירה שכינה עצמה "ביל"ויים", היא מהפיכה מוחלטת: מהתרפקות על אמא-רוסיה (בינתיים, בעונותינו, עדיין אמ-חורגת) – להתנכרות גאיינה והתרפקות על אמא-אדמה בארץ מכורה ("ארץ הורתנו"). מהפיכה זו אין לה את ורע.⁵

4. אם נתייחס לנארודניקים בגישה של טיפולוגיה חברתית (כמי אל ההגליאנים הצעירים במאה ה-19 אי אל השמאל החדש הסטודנטי בימינו), אפשר לדבר כללית על רוח הנארודניקים ששרתה על ביל"ויים ועם-עילם: אבל זיקה ממשית יותר נראית בעייתית. לחץ של אימים שהפעילי כמה ביל"ויים על בעלי-בתים, כדי לאלצם לתרום למען ההגירה, אינו מעיד על השראה ממשית. בן-יהודה ודינגורף, שהשתייכו לנארודניקים, לא הגיעו אל הביל"ויים עקב זיקתם זו. לוא נמצא רמז להתייחסות חיובית לרצח הצאר היה הדבר בכחינת עדות משכנעת, אבל ספק אם מצויה עדית כזאת במקורות.

5. ראה: ת. חיסין, מיומן אחד הביל"ויים, תל-אביב תרפ"ח, רשימות הפתיחה, עמ' 5-7. הרגשת ההתנכרות כפי שבאה לביטוי אצל הביל"ויים עומדת בניגוד להרגשת הניכור האלגית של ביאליק בשיר "כשדה", עשר שנים לאחר מכן.

כאשר יהודי גרמניה נתקלו בשנת 1933 בניכור דומה, ניסו כמיטב יכולתם להתעלם ממנו, ואם אף עזבו את מזורחם, ראו עצמם ברובם כפליטים.⁶ האינטליגנציה היהודית הקשישה ברוסיה, אלה המתכנים "משכילים", לא היתה מסוגלת למהפיכה טוטאלית כמו הנוער, ואכן אין לצפות מקשישים בעלי עמדה ואחריות ציבורית למה שמסוגלים היו הצעירים, שעוד לא התחילו בקריירה שלהם. אך רגשי הקנאה מצד הקשישים בבני-הנוער, האומרים ועושים את אשר עם לבם, יש בהם כדי להסביר את העיכבה שאישים כמשה לייב לילינבלום יליאו פינסקר, אריה לייב ליבונדה ושאל פנחס רבינוביץ התרפקו על בני ביל"ו, וחשו לעזרתם כאשר ניסו הללו להגשים את שאיפותיהם ונקלעו למבוי סתום.

ההתנכרות המוחלטת לרוסיה התאפשרה גם בזכות תנועת הבריחה ההגירה הספונטנית שלאחר הפרעות הראשונות. מי שהופיעו בתעודות הרשמיות של המיסוד היהודי כהמוני פליטים מסכנים הראויים לרחמים ולתמיכה, הם בעיני חברי ביל"ו חומר הנפץ שבאמצעותו יפוצצי את המציאות הגלותית, וסבל הפליטים הוא מחיר הגאולה, כי לא רק קול ההמון הוא קול שדי: גם תנועותיו ("נדודי עמים") הן חלק מפעמי ההיסטוריה. הכיל"ויים סומכים על הכוח הגלום בעם כשם שסמכו הנארודניקים על עמם שלהם: הם ילכו למקום שאליו יחליט העם ללכת. כאשר קמה בקושטא "ועדת ההגירה ביל"ו", הטרידה אותה השאלה אם ילך העם בעקבותיה למקום שאליו יכוונו אותו חלוציו הביל"ויים.⁷ לכשהכוזב העם, כאשר חדל לנוע וחזר לרוסיה, כילו הביל"ויים זעמם בעם, שהפך מניה וכיה ל"אספסוף".⁸

האוריינטציה על העם ("העמוניות") היא משותפת לביל"ו ול"עם-עולם", תנועה תאומה לביל"ו: אותו מוצא חברתי, אותו ניתוק מהפכני מן המציאות הגלותית, אותה ראה קטסטרופלית של המציאות. ההבדל שהתגבש תוך ויכוחים הוא במשאלות-הלב לגבי מהות רצון העם: בסופו של דבר, ביקשו חברי עס"עולם שהעם ירצה בארצות-הברית של אמריקה, וביל"ו ביקשו שירצה בארץ-ישראל; משאלות-לבם הן שכיוונו את האנליזה על הדרוש לעם ואת הפרוגנוזה על מעשיו הצפויים. עס"עולם ראה את ארצות-הברית בתנופת התפתחותה כמעבדה של נסיונות להתחדשות חברתית באמצעות התיישבות עממית בתמיכה ממלכתית (התנועה הפופוליסטית), אשר מתמזגות בה גם קבוצות מהגרים מאירופה, המפתחות איזורים שלמים כרפובלי-

6. ציוני ותיק כפראנץ אופנהיימר נפרד מגרמניה כאילו נגדעו חייו.

7. לסקוב, תעודות, תעודה מס' 9 ותעודה מס' 14.

8. הביל"ויים, עמ' 29.

קות סוציאליסטיות. ההשתלבות בסטיכיה הזאת נראתה לעם־עולם כדרך היסטורית־ריאלית, ובה ראה פתרון לאימי מושלם: סיכוי של בריאת אורגניזם לאומי־טריטוריאלי מושתת על עם עובד־אדמה, אוטונומי מבחינה פוליטית וחברתית. אם תנועת עם עולם נראית כ"מושפעת" מן הסוציאליזם יותר מביל"ו, יש להבין שלגביהם, ההשתלבות בתנועה הסוציאליסטית היא חלק בתפיסה של הגשמה, ואין הסוציאליזם אצלם בגדר מניע: הוא הדין לגבי האלמנטים הקומוניסטיים־קואופרטיביים אצל ביל"ו: גם אלה הם תפקודיים גרידא, וזיקת הביל"ויים לאידיאולוגיות קומוניסטיות נתונות מראש אינה מוכחת מזה.⁹

אם נבדוק את התעודות בלא משיא־פנים, בלי ספק נגיע למסקנה שביל"ו צדקה כאשר קבעה שהעם רוצה בארץ־ישראל. בארצות־הברית ישבו אותה שעה יהודים, בעיקר יוצאי גרמניה, זרים לרוח יהודי המזרח, קיצוניים כהווי הרפורמי שלהם יותר מיהודי גרמניה עצמם, והללו לא רצו במהגרים מן המזרח. הארץ היתה זרה ועדיין קשה היה להגיע אליה.¹⁰ כאשר הזהירה המנהיגות השמרנית של יהודי רוסיה מפני סכנת הטמיעה בארצות־הברית, נתקבל הדבר גם על לב פשוטי־העם: העובדה שהמשכילים הצביעו על כך שמציאות ניו־יורק (וערים גדולות אחרות) תערער את מעמדן של המושבות החקלאיות, מוכיחה שבלי תיאוריות, רק מתוך היותם מכירים את עמם, עמדו על המגמה ההיסטורית לאמיתה: כאשר התבססה המנהיגות השמרנית על

9. מייסדי מושבות קולקטיביות למיניהן מעבר לים היו מתקני חברה לשמה, בעוד שלעם־עולם ולביל"ו היה תיקון עם ישראל יעד רחוק, ואילו בהכוונת ההגירה היהודית ראו מטרה קרובה. על כן זיקתם לסוציאליזם או קומוניזם היא פרגמטית ועשויה להיטשטש, כמו אצל הביל"ויים. שונה היחס לדמוקרטיה, הנובע מעצם תפיסת העם בניגוד ל"אריסטוקרטיה". דמוקרטיה זאת יכולה להיות מן הטיפוס של "דמוקרטיה טוטליטרית" או משיחית, כל עוד מדובר בפעולה עם ההמונים.

10. "טופוס" קבוע בספרות הציונית הוא ההשוואה של זרם המהגרים האדיר שפרץ לארצות־הברית כנגד הקומץ הדל שהגיע ארצה, ולגכי שנת תרמ"ב יש בזה עיוות: ההגירה שכוונה לארצות־הברית בתרמ"ב הכשירה את ההגירה הסטיכית שלאחר מכן, בעוד שלארץ־ישראל הגיעה הגירה סטיכית. כאשר בכרזי הצטופפו המוני יהודים שלא ידעו לאן לנוע, זרמה ההגירה דרך קושטא ואימיר לקוסרות העות'מנית, ויפו היתה לה יעד עיקרי, אבל לא יחיד. המגמה היס־תיכונית־ארצישראלית היתה אלמנטרית לעומת המגמה המערבית־אטלנטית, שהתחזקה כאשר משקע של מהגרים בקהילות בכיוון ברמן־האמבורג הקל על הקשר, וחברות הספנות "גילו את אמריקה" ואת הרווחים שאפשר להפיק מהיידים. ברוכב ידע עוד כראשית המאה להעריך את הכוח הטמון בסטיכיה היס־תיכונית. הביל"ויים עמדו לא רק על העיקרון הארצישראלי, אלא על המגמה היס־תיכונית־לואנטית המאפשרת התמקדות על היעד הארצישראלי.

אהבת ציון העממית ועל מסורת קשר הדורות עם ארץ האבות כעל גורמים מסייעים להגירה לארץ ישראל – נתקבל הדבר גם על דעת פשוטיהם: וכשהצביעו המשכילים על כך, ששממת הארץ היא ערובה לכך שהחקלאים היהודים לא ינהרו לערים, הרי הוכיחו שוב שבלי כל תיאוריות, ורק מתוך הכרת אומתם, השכילו לעמוד על המגמה ההיסטורית לאמיתה.

מסכת הטעונונים שהעמידה, בין היתר, את המדיניות של ממשלת ארצות הברית האוהדת התנחלות (קרקע ממלכתית חינם!) מול המדיניות העוינת־זרים בקיסרות העות'מנית, את המודרניזם האמריקני מול הפיגור הפיאודלי התורכי, היתה עשויה לשכנע רציונליסט ליברלי, דמוקרטי או סוציאליסטי, אך לא עמדה נגד נסיון־החיים של עם מנוסה בחיי גלות: ועם־עולם היה מפסיד מראש בוויכוח עם ביל"ז, אלמלא יתרון שהיה לו כוח שכנוע לכאורה: לימין עם־עולם עמדו ארגונים בינלאומיים אדירי אמצעים, שפוזרו היהודים במסווה של ריכוזם בארצות־הברית קסם להם, בהיותו תריס בפני כניסתם לארצותיהם.¹¹ בכספם הרב עשויים היו לסייע לריכוז מהגרים בפניות נידחות של היבשת הרחוקה. ארגונים אלה עשו הכל כדי למנוע כניסת יהודים לא רק לארץ־ישראל, אלא גם לכל המרחב של הקיסרות העות'מנית. לא זו בלבד, אלא שהם אף העדיפו החזרת הפליטים לרוסיה ולא נמנעו אף מהחזרתם מאמריקה, והראו שקידה ויוזמה בעיקר בהחזרת מהגרים מן המזרח.

במשך חודשים אחדים היה הנוער המשכיל חלוק בשאלה לאן יפנה העם: היו תנועות הן בעם־עולם והן בביל"ז, והיה גם מעבר מאגודה לאגודה, אך לבסוף גבר הריאליזם, לא של הסיכוי האמריקני, אלא של הכסף שאפשר לגייס למען אמריקה, ויחסי־הכוחות היו כנראה 1:3 לטובת עם־עולם. נחיתות זו לא היתה נחיתות שבתיאוריה, אלא בשטח המעשה: היא דירבנה את חלוצי ביל"ז לגלות יוזמה נמרצת. בשני מישורים צריך היה לאזן את הכוחות: במישור גיוס הכספים ובמישור התנאים הפוליטיים. ביל"ז פעלה בשני

11. אימת ההגירה של יהודי רוסיה נפלה ביחוד על יהודי וינה ויהודי גרמניה, שתי ארצות שבהן נגזו חלום האינטגרציה (להבדיל מן השוויון המשפטי הפורמלי). שנת המיפנה בגרמניה היתה 1879, כאשר נדחקו הליברלים ממעמד המועדף כמפלגה הנושאת את איחוד גרמניה: דחיית הליברלים – פירושה היה הכתמת היהודים, שנחשבו כמושכי חוטיהם.

המישורים, תחילה באודיסה (ובתארוקוב) ואחר־כך בקושטא. תחילה חשבו חברי ביל"ו כי את הכספים לעידוד ההגירה והכוונתה יש לגייס מקרב הגבירים בקהילות, מה שהם כינו "המעמד הבינוני". על גבירים אלה חשבו להפעיל לחץ מכל סוג, תערובת של שכנוע ואיומים גלויים ומוסווים. הם ידעו שאילי הממון (אלה שהכריעו את הקו נגד הגירה בכלל) – כפי ביל"ו הם נקראים "האריסטוקרטים" – הינם מחוץ להשגתם, כי אינם תלויים בדעת הציבור בקהילה הבודדת, ואיומים ודאי ירשימו לא אותם, כי אם את המשטרה. עד מהרה נוכחו לדעת כי בדרך זו אפשר לגייס מאות, ולכל היותר אלפים רובלים, ואלה יספיקו לכל היותר לקיים את הלשכות באודיסה וקושטא, ואת החברים־השליחים (הדלגטים). מעט הלחץ שהפעילו כבר הספיק להבאיש ריחם בקהילות: לא היתה זו הדרך הנכונה. המשימה היתה, כפי שהתברר לאחר זמן קצר, להגיע אל הכספים שרוכזו למען הפליטים בקרן "מנשן האוד" של ראש עיריית לונדון, ומאחר שיחס כ"ח בפאריס ובווינה וגם יחס בית רוטשילד באותם מרכזים ובפראנקפורט היה שלילי, הרי שהסיכוי העיקרי היה בהשפעה על לורנס אוליפאנט, שהיה מפעילי הקרן, וכבר התפרסם בזכות ספרו על ההתנחלות היהודית בגלעד, וגם היה משותתר מאימת ההמון היהודי האופיינית לבני־ברית. לאנשי ביל"ו נראה אוליפאנט, ששהה אז בקושטא, כסיכוי גדול.

יסוד לשכת ביל"ו להגירה בקושטא והחוקתה במשך תקופה ארוכה, על אף מחסור בכספים ותוך עינויי גוף ונפש של נציגיה, הוא מופת של תעוזה פוליטית, אבל גם עדות לאהדת אותו חלק מחובבי־ציון לתנועה שהיתה לו תודעה פוליטית. מעט הכסף שהוצא לתמיכת לשכת ההגירה בקושטא נאסף בקושי, כי "המעמד הבינוני" עוד לא הורגל להטיל על עצמו התחייבויות כספיות: ואם תרם, רצה לראות עצמו שותף בדבר הנראה בעין, כמו באר, בית־כנסת, או לפחות בית איכרים. חשיבותה של לשכת קושטא אינה במגעים שניהלה עם אוליפאנט: התברר שאין לו כספים משלו ואין לו שליטה על כספים של אחרים, למרות שהכריז על ההיפך בקולי קולות; נוסף על כך היה "שרוף" אצל הממשלה התורכית, לאחר שהשמיץ את פקידותה בספרו "ארץ הגלעד" והיה מעורב מעורבות־יתר בפוליטיקה האנגלית, שעסקה אותה שעה בהשתלטות על מצריים, טריטוריה עית־מנית לכל הדיעות. אוליפאנט התגלה איפוא כגורם שלילי לגבי שיקולי הביולוגיים. השאלה היא אם לא היה אוליפאנט גורם שלילי גם מן הבחינה של הציונות כתנועת אמנציפציה של העם היהודי, ופירוש הדבר – אם אין מקום לפתוח מחדש את תיקו של אוליפאנט יחד עם תיקיהם של "חסידו אומית העולם" האנגליים האחרים: ברור שאהב את היהודים: השאלה היא אם אהב אותם כאומה

מתארגנת לחיים עצמאיים, או שהיו לו מטרות אחרות, שנעלמו מעיני היהודים. יש לזכור שבגבולות מצריים טרם נקבעו אז, והוא הדין לגבי גבולות ארץ־ישראל. המדע האנגלי התעורר באותן שנים לחקר ארץ־ישראל והמשימה הראשונה היתה מדידתה בגבולות המקרא: לשם כך נוצרה קרן עתירת נכסים, שאנשיה קיימו מגע אינטימי עם אוליפאנט: אם בבוא היום היתה ארץ־ישראל מוצאת עצמה כולה או רובה בתחומי מצריים, לא היה בדבר משום פליאה לגביהם. המיסיון האנגלי היה אותה שעה פעיל ביותר: אמצעיו הכספיים היו בלתי־מוגבלים, וכל המקורות מעידים שלא "שמד" היה המטרה המיידית של פעילות המיסיון, אלא יצירת קשרים עם מספר גדול ככל האפשר של בני דת־משה. מבחינה דתית לא היה אוליפאנט נוצרי על־פי שיגרה, אבל קירוב היהודים לאנגליה היתה מטרה משותפת לו ולמיסיון. רק מחקר מעמיק ויכול לקבוע אם היבט דתי כלשהו (שמא דת מיסטיית?) לא כיוון גם אותו.¹² אוליפאנט היה כלי ספק מתנדב לשירות הביון הבריטי כמו כל ארכיאולוג, תייר ומיסיונר בריטי. המגע עמו גרם אומנם לכיל"ו־ויים אובדן זמן יקר, אך לימדם לבקש להם נתיבות למדיניות עצמאית.

המטרה הפוליטית של לשכת כיל"ו בקושטא היתה השגת תנאים פוליטיים לקליטת מהגרים חסרי־רכוש וקרקע ממלכתית להתיישבות. פירוש הדבר, שהם ביקשו לגשר על הפער שהיה קיים בין תנאי ההתיישבות באמריקה ובארץ: שוויון התנאים יכריע את כף־המאזניים לטובת ארץ־ישראל ללא ספק. שני התנאים היו תלויים בהסכמת הממשלה העות'מנית ובשיתוף־פעולה מצידה: דחיית מילוי שני התנאים הללו עד לאחר חלוקת תורכיה בין המעצמות, כפי שעלה מרעיונות אוליפאנט ופוליטיקאים אחרים של המעצמות – פירושה דחיה של הכוונת ההגירה לארץ־ישראל לימות המשיח. לשכת כיל"ו קבעה אוריינטציה עית'מנית, באיחור, אך באופן ברור. סימנה היה הסכמתה להעת'מנות המהגרים. כמו הביל"ויים חשבו גם אחדים מנציגי יהדות רומניה ואחדים מאנשי הישוב.¹³

מופלא הדבר בעינינו, כיצד הגיעו הצעירים הללו, בני־בליי־שם, אל שרים, קיבלו הבטחות, ולבסוף אף השיגו תשוכה חיוכית עקרונית עם שובר בצידה: דרושה הסכמת הממשלה הרוסית ליציאת המהגרים, והסכמה זו כמוכן לא ניתנה. ערכם הממשי של המגעים אינו ניתן לבדיקה כלי מחקר נוסף

12. האויורה המיסטית שאפפה את אוליפאנט (ואת אשתו) משתקפת היטב ביומנו של נפתלי הרץ אימבר. ראה הציונות א', תש"ל, עמ' 357–463, ביחוד עמ' 411–427.

13. ראה ישראל קלוזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב (להלן: קלוזנר), פרק ט"ז, הפעילות בקושטא, עמ' 227–234.

בתעודות שבארכיונים, ויתכן שכוונות התורכים לא היו רציניות מראש (אף כי לא מובן מדוע מצאו לנכון לקיים מגע כלשהו עם הנערים, אלמלא היו מעוניינים בכך מלכתחילה). יתכן שבאמת לא העזו להתמודד עם ממשלת הצאר, שיכלה לדחות כל פניה מצידם כהתערבות בענייניה הפנימיים. אבל הממשלה העות'מנית לא הסכימה מראש לסייע להתיישבות יהודית בארץ-ישראל (פלסטינה). יש לזכור שבאותה תקופה, המושג "פלסטינה" לא היה מושג מינהלי-פוליטי, אלא גיאוגרפי-היסטורי, ומקדו היה מחוז ירושלים:¹⁴ מרבית שטח ארץ-ישראל היה כלול במושג "סוריה", או מחוז ביירות. גם חובבי-ציון ביקשו רשיון לפעול ב"סוריה וארץ-ישראל". מבחינת הגיאופוליטיקה של העם היהודי כעם-עולם, כיוון ההגירה היהודית מזרחה, ולא מערבה, היה עיקר גדול, שנאבקו עליו: להתנחלות בתחומי האימפריה העות'מנית היחה בהכרח משמעות גם לגבי ארץ-ישראל, גם אם לא ניתן להתנחל מייד בשטחי פלסטינה של אז. לביל"ויים היחה אוריינטציה על מחוז אוטונומי במסגרת הקיסרות העות'מנית – כשם שעם-עולם התכוון ל"סי-טייט" במסגרת ארצות-הברית – וכשנת 1903 חשבו ביל"ויי גדרה ששפלת יהודה בשלה לאוטונומיה כזאת.¹⁵ מותר לפקפק בכך שדיברו על נושא זה עם המתווך שלהם, עות'מן פחה, כבר בשנת 1882, אבל לא בהכרח היה אדם נאור כמוהו דוחה רעיון כזה (כתנאי שיוכל להיות בטוח שאין כאן מזימה אימפריאליסטית). נתרומם על כנפי הדמיון ונתאר לעצמנו את מחוז הנגב כאוטונומיה יהודית, שתורכיה עודדה על מנת לחסום דרכם של האנגלים מקאהיר לירושלים.

הביל"ויים בקושטא ניתקו עצמם מן האפטרופסות של האימפריאליזם האנגלי וספיחו המיסיון, כשם שעתידיים היו להינתק לאחר מכן משיטות ההתיישבות הקולוניאליות הצרפתיות. לאחר הניתוק מאוליפאנט ומתוכנית קאזאלט (המסילה מסוריה לעיראק) פעלו חברי ביל"וי בעצמם ובכוחם בלבד, ומן הראוי הוא לנסות לפתור את החידה – מדוע בכלל זכו לתשומת-לב. נדמה לי שאפשר להצביע על גורם שהעניק להם מעמד של שותף רציני לשיחה: גורם זה היו פליטי הפרעות, שהתרכזו בעיר הבירה, באיזמיר, וביפו: אלפי הפליטים, וביחוד הללו שבקושטא, היוו לגבי השלטונות מיטרד שאין להתעלם ממנו. ריכוזם היה תוצאה של תהליך סטיכי,

14. חלוקת ארץ-ישראל לפי מותצריפליק ירושלים, וילאיית ביירות ווילאיית זמשק בתרשים אצל דוד ויטל, המהפכה הציונית, כרך א', ראשית התנועה, תל-אביב תשל"ח, מול עמ' 76 (להלן: ויטל).

15. ראה הביל"ויים, עמ' 339.

שההתעוררות הציבורית למען העדפת ארץ-ישראל על אמריקה הוסיפה לו עוצמה:¹⁶ אנו יודעים לפחות על עסקן אחד שביקש להפוך את הערים בדרך לארץ – ובראש ובראשונה את קושטא – ל"ברודי של המזרח", היינו לריכוזי פליטים, ובדרך זו לאלץ את הארגונים היהודיים לסייע למגמה הארצישראלית, אם אין ברצונם לגרום להתפוצצות ולשערוזיה בינלאומית.¹⁷

מצב המחקר כיום עדיין אינו מאפשר לקבוע אם לצעירי ביל"ו ברוסיה הדרומית היה חלק בליבו מכוון של הסטיכיה הארצישראלית, אך מותר לקבוע שמציאות זו של לחץ מתמיד, ודווקא בקושטא, היתה רצויה להם, שהרי היא הצדיקה את השם הרשמי של לשכתם בקושטא שנתכנתה "סוכנות הגירה מרכזית לארץ-ישראל, ביל"ו". על רקע זה ניתן גם להבין את היואש שאחז בהם לכשהידלדל זרם הפליטים כבר ביוני 1882 עקב מינוי שר-פנים חדש, שהחל להעניש את הפורעים ככל חומר הדין. אנו נתקלים כאן לראשונה בגילוי תפיסה של "ציונות קטסטרופלית", הצופה בהכרח "דור מדבר", שעל עצמותיו תקום הגאולה. יחס הזלזול והבוז אל הפליטים מצד חלק מן הביל"ויים אין בו כדי לסתור, כפי שמציינת שולמית לסקוב, את התפיסה של "ציונות קטסטרופלית".

על רקע זה תובן ההתנגשות החריפה בין אנשי לשכת ביל"ו ליעקב רוזנפלד, עורך העיתון "ראזסווייט", שבא לחקור את מצב הפליטים בקושטא מטעם חובבי-ציון במוסקבה. בדעתו היה לארגן בקיבוץ ועידה בשאלת ההגירה, בשותפות עם הציוני מאנדלשטאם, ועידה שהיה עליה להוות משקל-שכנגד לשתי הוועידות שאורגנו בפטרבורג נגד ההגירה; רוזנפלד ראה עצמו כבעל מונופולין על ההגירה וההתיישבות וראה בפעולת לשכת ביל"ו תחרות בלתי-הוגנת. כפתח-תקווה הציג את תוכנית אוליפאנט-קאזאלט: את הביל"ויים, שניתקו עצמם ממנה, תיאר כפרחחים. מובן מאליו, שעסקני חובבי-ציון עמדו לצידו של איש תקיף ובעל השפעה כרוזנפלד וסייעו ליצירת תדמית שלילית של הביל"ויים. על השאלה מה עשה רוזנפלד להגשמת "הפתרון האנגלי" שבו דבק, ומה היה גורל הוועידה שלצורך הכנתה בא לקושטא, יש להשיב, שנוכח הלך-רוח של הסתגלות למציאות

16. ההפלגה של עורך העיתון "ראזסווייט", יעקב רוזנפלד, ומלוויו ושל כמה מחליציו ביל"ו מאודסה לקושטא, שעניינם היה ארגון ההגירה לארץ-ישראל, לונתה בהפגנה גדולה שהשתתפו בה אלפיים איש. ראה קלוזנר, עמ' 231.

17. ראה קלוזנר, עמ' 203 ואילך (עליה בלתי-מאורגנת לארץ-ישראל). כמו כן, הביל"ויים, עמ' 28–29.

הרוסית "התקפל" מנהיג זה כיתר המנהיגים המוכרים, ואילו ה"פרחחים" הם שיצרו בגופם גשר חי לארץ-ישראל.¹⁸

יהודי רוסיה אומנם לא היו תמימים להאמין שבהחלפת שר-הפנים יש ערכה נצחית לבטחונם, אך הלך-הרוח היה של רגיעה יחסית, והתבטא בהפסקת ההגירה כפועל, בצד השתתקות הדיבור על אודותיה: דובר רק על רכישת קרקעות בארץ-הקודש והתנחלות של אמידים, ולמשלה הוסבר (עלידי עורך "המליץ" צדרבוים-אר"ז) שמושבות של יהודים רוסיים עתידות לשמש נקודת אחיזה לתפיסת ארץ-ישראל בידי הרוסים בכוא יום הפקודה (הקרב).¹⁹ ההיבט הלאומי הוצנע כתעמולה, ולעומתו הובלטו ההיבט הדתי וזה של התמיכה הסוציאלית. האזהרה מפני עלייתם של חסרי-אמצעים נהפכה לנושא קבוע. נוכח הלך-רוח זה יכלה הממשלה התורכית להתנות את הסכמתה להתנחלות יהודית בהסכמת ממשלת הצאר ליציאת צעירי היהודים, בידיעה שהסכמה כזו לא תבוא, וזו אכן לא באה.

על רקע זה היתה גם החזרת חלוצי ביל"ו לרוסיה בגדר האפשר, והדרישה חזרה ונשמעה לעיתים מזומנות. ראוי, אפוא, לבדוק מה עמד נגדה לבד מעקשנות הביל"ויים עצמם. ההתנחלות הוכרזה כעניין של המעמד הבינוני המסוגל לממן אותה בכוחות עצמו, אך אז נפרץ הפרץ שלא נסתם כמשך כל תקופת ההתיישבות: ההתנחלות בארץ היתה כרוכה בהוצאת ממון כה רב, שבעלי אמצעים של ממש נרתעו ממנה בדרך-כלל, בעוד שכנציגי המעמד הבינוני באו על-פירוב אנשים שאמצעיהם כיסו רק חלק מן ההוצאות, ועלידי-כך נוצר טיפוס של מתיישב מן ה"מעמד הבינוני", כביכול, שלמעשה

18. קלוזנר, עמ' 230–234 (ביקורו של י. רוזנפלד בקושטא). כמו כן: הביל"ויים, עמ' 80–81; 104–106. הפולמוס בין לשכת ההגירה של ביל"ו בקושטא לבין רוזנפלד התנהל, בהתאם לתנאי הקיום של יהודי רוסיה, לא בוויכוח פוליטי אלא בריגונים והשמצות. פולמוס זה הגביר את ההתעניינות כמעשי הביל"ויים והגביר גם את התמיכה הכספית בהם; מה שגרם למשבר היתה הפסקת ההגירה. שולמית לסקוב מקבלת את דברי הגנאי של רוזנפלד הפולמוסן כהערכה היסטורית שקולה. בלי ספק קבעו מאמרי רוזנפלד "מן הכיספורוס" את דעת ההיסטוריונים.

19. ראה יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, תלאביב תרצ"ו, עמ' 256–261. עורך "המליץ", צדרבוים-ארו, טען לפני ראש הסינוד הפרוסיאלי פובידונוסצב, כי ב"יום הפקודה", כאשר תדרוש "חלקה הראוי לה", תוכל הממשלה הרוסית להסתמך על המתיישבים היהודיים נתיני רוסיה. "כל מי שבה תהיה מבצר עוז לדרישת ממשלתנו הרוממה כי אנו היהודים, אשר לשד ארצנו החביבה ספוג בכל עורקיננו [...] אנו הלא קשורים אל ערש ילדותנו, אמנו החביבה רוסיה האדירה, יגם הרבה זרות לא יחלישו את קשר האהבה ורגשי המולדת לארצנו היקרה" (שם, עמ' 260).

היה חסר רכוש, וההבדל בינו לבין "עניים מרודים" היה יותר פסיכולוגי מאשר כלכלי, שהרי גם בני שיכבה זו לא יכלו להתיישב בלי סיוע של הון ציבורי. הביל"ויים כיוונו מחשבתם מראש לחסרי-האמצעים (כלשון העיתון נות של אז, "האומללים"), המהגרים הפרולטרניים שבחלקם היו בעלי-מלאכה. מכאן המשא-ומתן שנוהל על קרקע ממשלתית, הגישושים לעבר קרן "מגשן האוו", כל-ישראל-חברים, הברון הירש, ולבסוף לעבר הברון אדמונד דה רוטשילד. הביל"ויים חשבו שבתוקף היותם מארגני הפרולטריון, יבנו וייבנו. על כן מוטטה הפסקת ההגירה את כל מערך העשייה שלהם: אלה שנישאו על גלי ההגירה ניתקו עצמם מאמא-רוסיה והשתדלו להתרפק על ההיסטוריה היהודית, ניסו לדבר יידיש, חיפשו יופי עממי בדת ובפולקלור היהודי; בשוך גלי ההגירה נחתו כביכול בחרבה, ללא אובייקט לעשייה, כשהם חוששים ליהפך בעיני בעלי-הבתים ל"קעסט קינדער" (סמוכים-על-שולחנם), אם לא טפילים גמורים. המוצא ממצוקה זו היה בפרוגנוזה, שהרגיעה ברוסיה היא בכחינת אשליה ואינה אלא פסק זמן בגיאות האנטישמית: בתעודות אנו מוצאים ביטויים עזים של שנאה לרוסים וליהודים הממשיכים לחסות בצילם: יש התעניינות באנטישמיות כחזיון עולמי, עם תשומת-לב מיוחדת לגרמניה,²⁰ ואין ספק שהופעת האוטואמנציפציה של ליאו פינסקר באותה שעה סייעה לביל"ויים לגבש השקפת עולם ציונית ולגבור על השפל בתנועת ההגירה.

חברי לשכת ביל"ו בקושטא הוכיחו כבואם לעיר התמצאות מהירה, מצאו במשך זמן קצר את הקשר אל היוזמה הבריטית, אל הממשלה התורכית ואל גופים יהודיים בעלי אוריינטציה עות'מנית (שליחים מארץ-ישראל ומרומניה).²¹ תגובתם על המיפנה שחל בהלך-הרוח של יהודי רוסיה מעורר הערצה בלתי-מסוייגת: הם עמדו על המצב מתוך חליפת המכתבים עם הלשכה באודיסה ועם קבוצות ביל"ו בערים ראשיות, ולא פחות מזה ממעקב אחר העיתונות העברית והרוסית. משעמדו על אוולת-היד גם בקרב שורותיהם, אספו את כל הביל"ויים ואוהדיהם בקושטא לאסיפה, והחליטו כסם-נגד על עליה מיידית,²² למרות האיסור הרשמי ומבלי לחכות לגיוס אמצעים: בגופם מימשו את הציונות הקטסטרופלית, ויצאו בקריאה אל יתר

20. ראה הביל"ויים, עמ' 172–176, דמיתו של הביל"ויי זלמן צוקרמן והגותו, שכה שאלת ההליכה אל העם והאנטישמיות במרכז.

21. ראה לעיל, הערה 13, ביחוד שם, עמ' 229 ואילך.

22. תיאור האסיפה המצטיירת אצל המחבר כיסוד שני של תנועת ביל"ו, בזכרונות אימבר, הציונות א', עמ' 428–430. התעודות המרכזיות לסקוב, תעודות, עמ' 282 ועמ' 284.

הביל"ויים ללכת בעקבותיהם. מבחינת הנוהל התקין בוודאי לא נהגו כשורה, כי המרכז בקושטא היה רק "סוכנות" של הלשכה באודיסה ולא גוף עצמאי, אבל הם הסתמכו על נוכחות פעילי התנועה מרוסיה, שבנסיעה המתפרצת לקושטא הוכיחו את חלוציותם. כצפוי, גערו אנשי אודיסה בחברי הלשכה בקושטא; מתגובתם קל להבין מדוע עקפו אותם אנשי קושטא: האודיסאים פיתחו גישה שראשיתה אומנם דבקות ברעיון הכוונת ההגירה (רעיון שהתיישן בינתיים), אך סופה "ציונות של גולה", המשלימה עם ההישארות ברוסיה והמשך הלימודים.²³ אנשי קושטא הכריזו למעשה על עצמאותם, בקוראם: "אנו מסירים מעלינו את תפקיד השליחים והתועמלנים [שבו ראו אנשי אודיסה את חזות הכל], והרינו נעשים מהגרים פשוטים";²⁴ לחברי ביל"ו בערים השונות הציעו "לשקול את החלטתנו ולהחליט כן או לא, היינו לנסוע אתנו או לא".²⁵ הצידוק ההיסטורי למעשה הוא בכך שמכל המקומות נענו ובאו עשרות, אומנם בקבוצות קטנות ובהפסקות, אבל באו, למרות שהאווירה כלפי עליה של חסרי רכוש לא השתפרה. לא הגיעו כל אלה שהיו מגיעים אילו עמדה על הפרק הגשמתם של פרויקטים גרנדיוזיים, או התחדשות גלי הגירה סטיכית. הפרת המשמעת והתקנון מצד לשכת קושטא העניקה צידוק פורמלי למתפשרים עם חיי הגולה. מכל מקום, אם נחשב את אחוז המגשימים את סיסמת ביל"ו בתנאים קטסטרופליים, ונשווה אותו עם אחוז המגשימים בכל התנועות החלוציות שלאחר מכן, נמצא ששיעור ההגשמה בביל"ו הוא הגבוה ביותר, כמו גם מספרם של אנשי ביל"ו שנשארו בארץ (גם אם לא ישבו בארץ ברציפות).

באותו כנס, שבו הוחלט על הגשמה אישית של צו העליה, הוחלט גם על צעד ארגוני חשוב שעשוי היה לבסס את עולי ביל"ו, אילו היה עולה יפה ולא היה נכשל: הכנס החליט להפוך את ביל"ו מפדרציה של אגודות מקומיות לגוף ריכוזי ולהרחיב את פעילותו לכל המקומות שבהם יש נוער לומד יהודי, לרבות ארצות-הברית.²⁶ חברת ביל"ו החדשה תכיר בסוגי חברות שונים, כאשר במרכז עומדים חברים-עולים המתחייבים לעליה ולעבודה בחקלאות או במלאכה. כחברים משתתפים יוכלו לפעול גם לא-יהודים, המסייעים

23. לסקוב, תעודות, תעודה מס' 14, עמ' 289–291.

24. לסקוב, תעודות, עמ' 282.

25. שם.

26. לסקוב, תעודות, עמ' 285 (תעודה מספר 11). ראה גם: תעודה מס' 5, תעודה מס' 13

(הכרוז אל הנוער בעולם) ומס' 12, שבה מדובר על מצוקת ה"איחוד של אגודות

נפרדות", מצב שעליו לא התגברה התנועה למעשה.

כ"חברים בפועל" ואוהדים, המתחייבים על תשלומי-קבע שנתיים. נוסף לאלה יהיו חברי-כבוד שיתרמו תרומות חד-פעמיות ניכרות או יימנו עם הצמרת האינטלקטואלית ויביעו את אהדתם והזדהותם עם המפעל הציוני. בהצעה ליסוד ארגון עולמי עם תקנון מפורט נענתה הלשכה בקושטא לתיבעתן של אגודות נוער מרומניה ואגודות סטודנטים בווינה ושווייצריה. כשם שהלשכה בקושטא חרגה מסמכותה כאשר קראה, על דעתה ודעת קבוצת העולים בקושטא, לעליה מיידית, כן פעלה באורח עצמאי כאשר מסרה, בשיחה עם אוליפאנט, שחברת ביל"ו חותרת "למיווג הסופי של כל האגודות הבודדות לגוף כללי אחד, מלוכד ליכוד אורגני", וכאשר הכינה חוזר אל הסטודנטים באירופה ובארצות-הברית (לאו דווקא מבני-ברית) כאקדמה לחיבור התקנון הריכוזי. יוצא איפוא שאסיפת ביל"ו בקושטא קשרה את פיזור ביל"ו במתכונתה הקודמת (וממילא את פיזור הלשכה באודיסה!) עם ההכרזה על הגשמת העליה: כך מקבל משמעות תיאור אסיפת הביל"ויים ההיסטורית בקושטא, פרי עטו של נפתלי הרץ אימבר, המדבר על "יסוד" ביל"ו באותו מעמד.²⁷

רעיון זה של ביל"ו, כארגון המקפל בקרכו אלמנטים של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית (לעיתיד לבוא) כאחד, לא התגשם: לוא התגשם, היה מחליש את תנועת חובבי-ציון, כפי שזו התפתחה למעשה. במקום זה באה התפתחות אחרת: חברי ביל"ו בארץ נשענו על אותו חלק מחובבי-ציון שמבטאיו היו פינסקר וחוברתו "אוטואמנציפציה", ואתו הלכו שרידי ביל"ו שנשארו במחנה הציוני בגולה. יחד היוו את האגף המשכילי-חילוני שהוליד את "בני משה".

קיום ביל"ו כתנועת-נוער אקטיביסטית ברוסיה היה איפוא קצר, בעצם רק מחצית שנת 1882, לא יותר מאשר תקופת ההתעוררות של יהדות רוסיה, החל בפרעות וארשה ועד למשפטים שנערכו לפורעים לפי יוזמת הרוון טולסטוי: אבל התנועה לא התחילה עם הפסקת ההגירה, אלא המשיכה כחברת ביל"ו בארץ, שהתארגנה במהרה כ"חברת ביל"ו", והזינוק הראשון התגלגל איפוא לרצף ארגוני. הגוף החברתי ביל"ו, ה"חברה", התממש לבסוף בישוב של גדרה, אשר שימרה את רעיונות-היסוד של

27. ראה לעיל הערה 22. ראה הביל"ויים, עמ' 107–114 ("תוכניות לשכת קושטא ותקנוניה לארגון בינארצי"). שם מוזכרים ארגוני נוער כמו אגודת אוליפאנט, חברת ניד, החלוצ, "יוגנד", משפטה של ש. לסקוב "אומנם לא היה יסוד של ממש לארגון בינארצי יהודי מן הסוג שאמרו הביל"ויים להקים" מסתמך על העובדה שאכן ארגון כזה לא הוקם. אפשר להכין את הדברים גם אחרת.

התנועה, כמוכּוּן בהתאמה לתפקוד החדש של גוף מגשים־מתנחל. השאיפה לאמנציפציה אנושית ולאומית־יהודית תהיה הקשר בין שני השלבים.

רעיון ביל"ו כתנועה עולמית אחידה לא התגשם, אבל אין לפטור אותו כאמירה השדופה שהיה אוטופי. הגשמתו דרשה ריכוז כוחות גדול, אבל העליה בלעה כל מאמץ אחר, הן של העולים והן של חברי הלשכה שעוד נשארו בקושטא: חברי הלשכה, כתכריהם בארץ, סבלו חרפת רעב ושקעו בחובות. חסרה ל"דלגאטים" של ביל"ו בארץ (בלקינד) הנכונות להכיר בערכם של מאמצים ארגוניים לטווח ארוך, שאינם שוברים רעב כאן ועכשיו, ועל כן עשו כמה מן הארצי־ישראלים הכל כדי לחסל את הלשכה בקושטא, וסייעו בידיהם כל אלה שגוף בלתי־תלוי ורדיקלי זה היה חשוב בעיניהם. ביל"ו כארגון גדול לא קמה, אך הפחד שעורר המעוף של אנשי קושטא, התנקט בחברי ביל"ו בארץ, כאשר נעשו הללו תלויים בדעת־הקהל: איבת כל אגפי דעת־הקהל בארץ כמעט שחיסלה את חבורת ביל"ו, ומי שהתלכדו בגדרה היו למעשה רק "שרידי ביל"ו".

כמה וכמה מיוצאי תנועת ביל"ו, כמו מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב, התפרסמו בתנועת חובבי־ציון והציונות, ומכאן עולה השאלה: מה היה משקלם של חברי ביל"ו שלא עלו ארצה, בעיצוב התנועה הלאומית היהודית? הללו הם בלי ספק הרוב, ומשקלם יגדל אם ניקח בחשבון את השוליים הרחבים של אהדי התנועה, ונתחשב גם באלה שהיו חברים באגודות נוער במסגרת חיבת־ציון, שראו עצמן שייכות לתנועה "במינוי עצמי" ובלי שיקבלו פורמלית את מרות הלשכות בחארקוב, אודיסה או קושטא. כאשר אנשי הלשכה בקושטא הכריזו על כוונתם להפוך את המיבנה הפדרטיבי למיבנה ריכוזי־אחדותי, ידעו על מה הם מדברים: לגבי ביל"ויים רבים היתה התנועה רק בגדר מסגרת ארגונית רופפת, אך כאשר שוקלים את השפעתה, דווקא השוליים נעשים חשובים. ומכאן הגענו לשאלה – מה היה תפקידם של יוצאי ביל"ו בתנועת חובבי־ציון ברוסיה?

כמדומני שאין בספרות ההיסטורית תשובה על שאלה זו, שלא נשאלה, מכיוון שהתעניינותו של המחקר התמקדה בגורל חבורת ביל"ו בארץ: אך יש לשאול אותה, בהיותה מסייעת לפתרון שאלה אחרת – מה הכשיר את תנועת חובבי־ציון לשאת בימים הבאים את הרעיון הציוני הקלאסי של כינון אומה יהודית כחברה מודרנית בארץ־ישראל? על שאלה זו יענה מחקר אשר ימקד את התעניינותו במקורות ומיסמכים הקשורים להיבט זה. לעת עתה אפשר רק לשרטט קווים המסמנים את הכיוון שבו ימצא הפתרון.

תנועת חיבת־ציון, כארגון של סוף המאה ה־19, נבדלת מאהבת־ציון של כל הדורות בכך שנאלצה להתמודד עם השינויים הכבירים שהתחוללו ברוסיה

מאז שנות השישים (שיחורר האיכרים), שינויים שאפשר להגדירם ככניסת רוסיה לעידן הקפיטליסטי ומיפגשה עם עולם המחשבה המודרנית (ליברליזם, דמוקרטיה, סוציאליזם). תגובת היהודים למיפגש לבשה שתי צורות: האחת – חיפוש דרכים להימנע ממנו, ולפחות לדחותו ככל שניתן, שכן הכניסה אל העולם הקפיטליסטי סיכנה את חיי הקהילה, והמיפגש עם עולם האידיאות המודרניות עשוי היה לפגוע בשלמות ההשקפות היהודיות ולהביא לכפירה דתית ולהתבוללות תרבותית. הצורה האחרת התבטאה בנכונות להתמודד, מתוך השלמה עם ההכרח שבשינויים חברתיים ותרבותיים, אבל תוך חיפוש אחר רציפות היסטורית גם בתנאים החדשים.

אם נסכים שלגבי היהודים התמקד מכלול התמורות בשינוי מעמדם בחברה, נוכל לראות ביחס לאמנציפציה (הענקת מעמד משפטי-אזרחי שווה) את נקודת ההתייחסות של הזרמים ביהדות רוסיה, האחד פרה-אמנציפציוני והאחר פוסט-אמנציפציוני, והוא הדבר ביחס לחובבי-ציון: זרם אחד (והוא, כנראה, הגדול יותר בתחילה) ראה בישוב ארץ-ישראל דרך להציל חלק מן העם מן המיפגש עם העולם המודרני, וקיווה לחסן את יהודי רוסיה נגד השפעת האמנציפציה באמצעות חיזוק הישוב בארץ. הזרם השני סיכם לעצמו את תוצאות המודרניזציה כרוסיה עד כה והישווה אותן לתוצאות שהיו לאותה התפתחות במערב, והגיע למסקנות פסימיות: אומנם אין מפלט ליהודים מן התמורות, אבל אלו אינן פותרות את שאלת היסוד בחייהם: הנחיתות לעומת הגויים, חיי הטפילות (מיבנה כלכלי מעוות בהיעדר מעמד חקלאי יהודי), האפליה, בקיצור – כל תוצאות האנטישמיות.

גל הפרעות ("סופות בנגב") הוכיח שהאמנציפציה גם אם אין מנוס ממנה – אין בה פתרון לשאלת היהודים, ואין זו רק תוצאת נחשלותה של רוסיה שממשלתה מתנגדת בכל תוקף להענקת זכויות אף לנאורים שבין היהודים, לא כל שכן שוויון-זכויות כללי: גורל יהודי המערב – ויהודי גרמניה בפרט – הוכיח שגם כאשר מוענק ליהודים שוויון-זכויות חוקתי, אין בכוחו למנוע אפליה ואת גיאיותו של גל האנטישמיות המאורגנת. חובבי-ציון הפוסט-אמנציפציוניים הסיקו איפוא מן ההוויה הגלותית שהפתרון היחיד לה הוא בסילוקה של הוויה זו עצמה: על עם ישראל להתארגן ארגון לאומי וליצור לעצמו מרכז טריטוריאלי בארץ-ישראל. מינשר חובת-ציון הפוסט-אמנציפציונית היא החוברת "אוטואמנציפציה", שפינסקר פירסם בעילום שם: "אוטואמנציפציה" – מפני שהצעד המכריע לשינוי גורל היהודים הוא בהתארגנות עצמית. התביעה לגאולה מופנית אל היהודים ולא אל האומות.

בשני הזרמים בחיבת-ציון, הפְּרֶה־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִי והפּוֹסְט־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִי, היה הצעד הראשון זהה: ישובה של ארץ-ישראל ויסוד מושבות חקלאיות כדוגמת פתח-תקווה. על-כן היה שיתוף-הפעולה אפשרי, אף כי בגלל ניגוד הפרספקטיבות היה שיתוף-הפעולה זה בהכרח טעון מתח פנימי. לתאר את התפתחות היחסים בין שני הזרמים – פירושו לכתוב את תולדות חיבת-ציון; לענייננו די להראות שהמוצא ההיסטורי היה כינון הסתדרות ציונית שתאפשר לפרוק את המתח הזה באמצעות מפלגות במתכונת מודרנית, פתרון שחזק בסופו של דבר את האלמנט המודרניסטי.

מכאן מסתבר מעמדם של יוצאי תנועת ביל"ו (ואוהדיה) במאבק שניטש בקרב חובבי-ציון. מחנה ביל"ו שייך לפי עצם מוצאו לזרם הפוסט-אמנציפציוני של חיבת-ציון, שהרי הגרעין מוצאו מנוער אקדמי, שהתרפק בלהט על התרבות הרוסית וקיווה להתמוג – כחטיבה לאומית אומנם, אך כחוליה – בעם הרוסי הגדול, הכולל שבטים לרוב, לפי התפיסה הפאן-רוסית, ועל כן ימצאו בו היהודים את מקומם בצד שבטים אחרים. הקורא ביומנו של הביל"וי חיים חיסין ייתקל מייד באותו להט התרפקות, כמעט אירוטי, על "אמא-רוסיה", שאותו המיר לאחר מכן בקיצוניות בהתרפקות על אדמת ישראל; כל ימיו נאבק למען השתרשות בארץ, ולמרות שעזבה, שב וחזר אליה. וכך גם ביל"ויים אחרים, כיעקב צ'רטוק, שאף הוא חזר זמנית לרוסיה, ומשה מינץ, אף שהוגלה לאמריקה, שב בסופו של דבר ארצה. יוצאי ביל"ו חיזקו את האגף הפוסט-אמנציפציוני כחיבת-ציון וסייעו לכך שוועידת קאטוביץ (1884) תהיה יותר מכנס ראשי אגודות של חובבי-ציון ותלבש אופי של קונגרס המכונן את עצמאות האומה היהודית לפי הרעיון המרכזי של האוטואמנציפציה.

המאבק בין ציונים פְּרֶה־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִים ופּוֹסְט־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִים לבש, באופן חיצוני, לכוש של מאבק בין דתיים לחילוניים, בתנאי שלא נפרש "חילוניות" כאנטי-דתיות, שכן רבים מן ה"חילוניים", היו אנשים מאמינים, גם בקרב יוצאי ביל"ו: יש זהות בין פוסט-אמנציפציוניות וחילוניות כשמדובר בראיית הדת כעניין פרטי. משמעות המושג "דתי" לגבי היהודי הפְּרֶה־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִי שונה לגמרי – בעיניו "דתי" הוא מי שמקבל את הדרכת הרבנים והכרעתם. יש להדגיש שהמרות הרבנית היחידה שהפְּרֶה־אֲמֻנְצִיפִצְיוֹנִים הכירו בה היא מרות רבני רוסיה, ולא רבנים אחרים, לרבות רבני הארץ, חרדים ירושלמיים או ספרדיים, והדבר יתחדד בפולמוס השמיטה בשנת תרמ"ט.²⁸ דתיות כזאת מתנגדת עקרונית לזכות המתיישבים לקבוע

28. המאבק על השמיטה בשנת תרמ"ט הוא אחד ממאבקי הכוח החשובים בין קבוצות

בעצמם את הרכבם ישובם, דבר שהביל"ויים בארץ ראו בו מושכל ראשון. בזה הגענו לנקודה שבה מתלכדים מאוויי הביל"ויים בארץ ובחוץ-לארץ עם מאווייהם של חובבי-ציון ה"חילוניים": אלה כאלה ראו כמתיישב רצון את היהודי הלאומי, בין אם הוא דתי לפי התפיסה המימסדית ובין אם אינו כזה. לפיכך תבעו הגדרה עצמית של המתיישבים. כדי להעניק תוקף לעיקרון זה, חשוב היה למשכילי חיבת-ציון לתמוך בביל"ויים, שמסירותם להגשמה הלאומית היתה מעבר לכל ספק; חיבת-ציון הפוסט-אמנציפציבית והמודרניסטית התלכדה סביב התמיכה בביל"ויים בארץ נוכח חומת ההתנכרות של המימסד הדתי על שני אגפיו (הרוסי והירושלמי) מכאן, והתנכרותו של המימסד הביורוקרטי-חילוני מכאן. כאשר תיחקר ההיסטוריה של חיבת-ציון מנקודת-הראות הזאת ותיכתב לאור המימצאים, ישתנו בלי ספק הרכה הדגשים והערכות ביחס למאורעות שכשלעצמם הם ידועים מכבר. התגברות הורם המודרניסטי בחיבת-ציון עוד לפני הופעת הרצל ויסוד התנועה הציונית איפשרה את המעבר משלב אל שלב בתנועה הלאומית ללא משבר או קרע, אבל הגמוניה זו של המודרניזם חייבת הרכה לתנועת ביל"ו בארץ וליוצאי תנועת ביל"ו ברוסיה.

תנועות אמנציפציה הקשורות בהגירה עומדות בפני קושי שאינו מתעורר בפני תנועות אמנציפציה שעניינן רק פריקת עול דוכי או אפליה: ההגירה כשלעצמה היא תהליך מכאיב והיא כרוכה בהפסד עצום של אנרגיה חברתית; אך הדבר הקשה ביותר היא שמירת רצף התנועה מהכא להתם, ואומנם הוא נשמר רק לעיתים רחוקות. יתכן שהקשר בין ארגונים סיציליאניים ואיריים במולדת ובארצות-הברית הן זוגמאות לשמירת קשר כזו; אך הקשר בין תנועות גרמניות, הולנדיות ואנגליות למיניהן לבין פזוריהן שמעבר לים לא נשמר בדרך-כלל. ביחוד נכשלה תנועת הפועלים בארצות הללו בקיום רצף היסטורי חיוני כזה: כאשר החליט האינטרנציונל הראשון בשנת 1872 להעתיק את מרכזו לארצות-הברית, היתה החלטה זו בבחינת גזירת חיסול.²⁹

הבנים שהישוב היה לו עד מבלי יכולת להשפיע: אותה קבוצת רבנים שהישוב ייכנע לפסיקתה תהיה הקובעת את גורלו. הישובים שקיבלו את פסיקת ההיתר, יהיו גם להבא תלויים בנותני ההיתר. מצב זה קבע כנראה את התנהגות אנשי גדרה, שלא רצו להיות תלויים במחיריהם. הם נשמעו להוראת הרי"ס פינץ, אבל התנהגותו לא היתה מקרית. יש חשיבות לזהות העמדה של אנשי עקרון וגדרה ולניגוד בין ראשון-לציון וגדרה.
29. כל הנסיונות לשחול באמריקה את המסורת הארגונית של תנועת הפועלים ביבשת

כך גם ההתיישבות הסוציאליסטית הקרויה "אוטופית", אשר בין הגורמים לכשלונה יש למנות את ניתוקה ממקור חייתה באירופה.

ההתנחלות של תנועת עס'עולם היא דוגמא מעניינת: עס'עולם ניסחה לראשונה את רעיון "המושבה למופת", שממנה ילמדו אחרים, וחברת היא"ס פירסמה עד מהרה את דבר קיומה של התנחלות יהודית בלואיזיאנה, שנתקבלה בתשואות עליידי תושבי המקום: אך כזה תמה ההיסטוריה. בין אם רעיון מושבת המופת של ביל"ו הוא חיקוי לרעיון של עס'עולם, ובין אם לשניהם שורש אחד, הרעיון שהגתה ביל"ו בדבר מושבת המופת הנדרשת עמד ביסודי ההגירה, התגבר על שנות התנכרות והתגשם במושבה גדרה, גם בלי תמיכה של הון ציבורי מטעם גוף כהיא"ס.

הקשר שקיימו העולים משבט ביל"ו עם רוסיה מולדתם היה בלא ספק קשר חיוני, כיוון שבלי תמיכה לא יכלו לכלכל את עצמם, ולא כל שכן לממש את תקוותם להתנחל ברכות הימים. חליפת המכתבים עם ארץ המוצא היתה אינטנסיבית וחרגה משאלות הקיום החומרי: מתוך מה שנתר לפליטה מן הקורספונדנציה אנו מסיקים שכל אחד מן העולים עמד בקשר הדוק עם קהילת המוצא, עם החברים שנשארו, או עם אלה ש"ירדו" זמנית או לצמיתות; אלה מביניהם שהיתה להם נטיה למשוך בעט סופרים (והם היו מרובים להפליא) התכתבו עם אישים מהנהגת הזרם המשכילי, עם פינסקר וליליינבלום בראש וראשונה, אבל גם עם אנשים כשפ"ר בווארשה או לבנדה בוויילנא.³⁰ בעיתונות הלאומית ברוסיה פוזרות כתבותיהם של רבים מהם: כל המחנה הלאומי ידע פרטים על קורות ביל"ו וחי את בעיותיה, ויותר מאשר בכל שיקול תיאורטי יש בזה ביטוי לזיקה ההדדית שבין העשייה בארץ ליהדות הגולה, ושום פלג במחנה הלאומי בארץ לא עלה על הביל"ויים בחיוניות הזיקה הזאת: מיומנו של חיים חיסין עולה שלאחר תה וטבק (ולפני לחם) היו בולי דואר המצרך החיוני ביותר בעיני החלוצים בימי המצוקה הקשים.

הביל"ויים לא יכלו לכלכל את עצמם בלי עזרת חובבי ציון, וראוי לשים לב שמחנה אשר מנה, במרוכז, לא יותר משני תריסרי אנשים (במפוזר היו עוד כתריסר ביל"ויים בארץ), לא יכול למצוא בארץ עבודה שיתפרנס ממנה.

אירופה נכשלו. רק במהפיכה של 1848 מילאו עדיין מהגרים מעבר לים תפקיד מסוים. החגמה תהיה וילהלם וייטלינג.

30. משקע התכתבות מתמדת זו באוסף המונומנטלי של א. דרויאנוב, כתבים לחילוח חיבת ציון וישוב ארץ ישראל, 1-3, אודסה תרע"ט, תלאביב תרפ"ה ותרצ"ב. ש. לסקוב עומדת לפרסם מהזרה מורחבת ומתוקנת של אוסף זה (להלן יצוטט כ"דרואנוב").

כוח הקליטה של הארץ היה קרוב לאפס. אם עבדו במקוה־ישראל, היה זה על חשבון תקציב חברת כ"ח. אורגניזם כלכלי יהודי לא היה קיים. אורגניזם כזה החל להתפתח בעקבות עליית ביל"ו, בזכות הפליטים שהגיעו מאודיסה דרך קושטא ואיזמיר באופן ספונטני, ואולי על־פי הכוונה; הם סבלו כאן סבל רב ורבים חזרו על עקבותיהם. אך בארץ נותרו בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים מעטים, שהתפרנסו מתוך מגע עם הישוב הערבי, עם יהודי המזרח, עם נוצרים שהשתקעו בארץ, עם חברות־מסחר ומוסדות דת וצדקה. בדרך זו נוצר עובר של אורגניזם כלכלי יהודי שפעילותו הורגשה כבר בגל העליה של שנת תרנ"א ("עליית טיומקין") ובעליה השניה שאחריה. ביפו הוקמו שכונות יהודיות. השקעות הברון ובניין מושבות יהודה סייעו אף הם לצמיחת גוף כלכלי המסוגל לקלוט פועלים שכירים. לעומת זאת, בימי עליית הכיל"זיים, היתה כל עבודה שכירה של יהודים עבודה יזומה, וזו היתה מצויה בשפע רק במסגרות המיסיון האנגלי, שנשען על המדיניות הקולוניאלית האקטיבית של הבריטים. העבודה שסופקה במקוה־ישראל היתה מכוונת להרתיע את הפרולטרם מלהשתקע בארץ; במשק החקלאי וכישוב של מקוה־ישראל נמצאה ליהודים רק עבודת תפירה ועבודת ה"באחר", העיזור העמוק, עבודה השוברת גופו של כל פועל שלא התנסה והתאמן בה.

מכיוון שלחסר־ירכוש לא היה בארץ כל בסיס כלכלי, לא יכלה חבורה המורכבת מחסר־ירכוש כמו ביל"ו לקיים חברה תקינה ודמוקרטית. קיומם של חברי ביל"ו היה מובטח כדי מחצית, לכל היותר, על־ידי עבודתם, ויתרו חייב היה לבוא מן התמיכה, היינו, מן הכספים שחובבי־ציון המציאו ללשכת ביל"ו, תחילה לאודיסה ולאחר מכן לקושטא. הלשכה מינתה "דלגאטים" לחבורה הארצישראלית, שלהם היתה אומנם סמכות בלתי־מוגבלת, אך גם אחריות כבדה: המצאת דרכונים מזוייפים ותעודות־מעבר תורכיות, אבטחת ההורדה מסיפון האוניות (נוכח איסור כניסת נתינים רוסיים), האיכסון ביפו; ומלבד זה – התכתבות עניפה כדי להבטיח את זרימת הכספים הדלילה, השגת אשראי למצרכים ראשוניים, דאגה לטיפול בחולים (רבים מבין החברים), משא־ומתן עם המנהל הירש במקוה־ישראל ועם הלשכה של חובבי־ציון ביפו ("ועד יסוד המעלה"), התרת סיבוכים עם הרשויות התורכיות – כל אלה דרשו מומחיות והתקיימו בצל איום במאסר בגין חובות, מאחר שה"דלגא־טים" ניהלו לא רק את הכספים שנתקבלו, אלא אף את חשבון החובות, שלהם שימשו כְּעֶרְבִים.

המתח בין אידיאל דמוקרטי והנהגה דספוטית קיים בכל אגודת־סתר, ובתנועת ביל"ו דבקה יותר משמינית של הווי כזה. כבר משום שברוסיה כל התארגנות היתה בלתי־חוקית. הווי הסטודנטים (גרעין חברי ביל"ו היה

מורכב מסטודנטים) בימי "נארודניה ווליה" בכלל היה ספוג רומנטיקה קונספירטיבית, שהריכוז הדספוטי הוא חלק ממנה, אלא שבחבורת ביל"ו היה הריכוז הדספוטי מעוגן גם בתנאי הקיום הריאליים. למשל, בלקינד שתירץ את מעשיו כ"דלגאט" בנטל אחריותו האישית לחובות חבריו. במהלך הוויכוח השתמש בביטויים המתפרשים כמו "ביל"ו – זה אני" חרף זאת היו לו תומכים, על שום שתפקידו היה חיוני.³¹ אומנם, חברי ביל"ו "הפשוטים" התמרמרו על שאינו עובד, אך מעבר לרציונליזציות שלו ראוי לזכור, שלעבוד בטוריה יכול רק אדם מאומן ולאחר תקופת הסתגלות קשה, ודגם "תורנות השבת" של עסקני הקיבוצים לא יכול היה להתקיים בתנאי החיים הפרימיטיביים של אז.

אם בלקינד מסוגל היה למשוך אחריו חלק גדול מחבורת ביל"ו לראשון-לציון על מנת להיות שם מתנחלים מסוג נחות, נושאי חובות ומשוללי זכויות, הרי שהיה לו מעמד של מנהיג. את האידיאל של יסוד מושבת מופת זנח אומנם, אבל את בעייתו – כיצד להיפטר מאחריות שלא יכול היה לעמוד בה לאורך ימים ואיך להתחמק ממאסר בבית-כלא תורכי בגלל חובות – השכיל לפתור. השלמת אנשי בלקינד עם התנאים הירודים בראשון-לציון מוכיחה שבהיעדר עצמאות כלכלית אין חירות דמוקרטית.

המתת בין האידיאל הדמוקרטי וההנהגה הדספוטית לא יכול היה להתפרק כל עוד לא הובטח קיומם הכלכלי של חברי ביל"ו. אלה שלא נתפתו על-ידי בלקינד ולא הלכו אחריו לראשון-לציון בתנאים של השפלה – אף הם לא יכלו לממש את מאוויי האמנציפציה שלהם וחיפשו להם אפוטרופוס, אותו מצאו ביחיאל פינס. סגולותיו של זה היו רבות – הוא היה אדם מעורה בישוב וגם ברוסיה, היה דתי-מסורתי ויחד עם זאת "מודרניסט" עד גבול ידוע. הרבה קבעה גם העובדה ששלט בקרנות חו"ל כבא-כוח קרן מונטיפיורי, והיה איש אמונם של חובבי-ציון, שסמכו על שיקול-דעתו בשימוש בתרומותיהם למען הישוב. הכל נכנעו לו, והוא הקפיד אומנם שלא להבליט את סמכותו לשוא. אך אם היה צורך, הראה שב"אבסולוטיזם הנאור" שלו ההטעמה היא על האבסולוטיזם. כאשר ביקש חיים חיסין להתנחל בגדרה, דחה אותו פינס בטענה שאין חלקות פנויות – דבר שלא היה אמת – ונתן לו להבין שאלה גם לא תימצאנה בעתיד. בהמשך המשא-ומתן הודה שחיסין אינו רצוי לו מכיוון

31. הבייל"ויים, עמ' 114 ואילך (המחלוקת בין קושטא לארץ-ישראל והפילוג בארץ), הניסוח האופייני – שהעולים שהפכו בן-לילה לבייל"ויים וקוים "לאחד או שניים ממלומד מלחמה [...] שיאצילו מרוחם עליהם" – שם, עמ' 115. קלוזנר, עמ' 281 ואילך. שם גם הביטוי "לאסאלצייקים" כשביל המתנשאים מבקשי סמכות.

שיחסו לדת נראה לו שלילי באופן עקרוני, ועל כן אין סיכוי שישתגל כיתר הביל"וים. רק לאחר שחיסין ניסח את עמדתו בצורה דיפלומטית ("אפשר מאוד שהדת נחוצה לטובת עניין הישוב") ורמז שיתנהג כהתאם לכך ("שיהיה בכוחי לשנות שינוי עמוק את דרך חייו") לאחר שיקבל את מבוקשו – אומנם זכה להתנחל בגדרה.³²

כאמור, לא יכלו בני ביל"ו לממש את חירותם הדמוקרטית בהיעדר בסיס כלכלי מוצק, ובכך נכשלו גם יוזמי ראשון-לציון בהנהגת לבונטין. האידיאל של חבורת לבונטין ("ועד יסוד המעלה") היה דמוקרטיה ליברלית, אך זו לא נתאפשרה (כמוה כאידיאל הדמוקרטיסוציאלי של בני ביל"ו) כל עוד לא הגיעה ראשון-לציון לעצמאות כלכלית: גם בראשון-לציון נוצר המתח בין החברים וההנהלה הדספוטי, אלא שזו היתה במקרה זה גורם חיצוני. המאבק היה בלתי-מרוסן והכניעה גלויה ומדכאה. אם אדם כמנשה מאירוביץ, איש תנועת ביל"ו, הטיף להשלמה עם המציאות, הרי הוכיח בכך שלמד את הלקח: בלי עצמאות כלכלית אין אמנציפציה.³³ כנגדו התייצבו בלקינד וחבורתו שהצטרפה לראשון-לציון, שעמדתם המרדנית הקיצונית נראית פרדוקסלית נוכח כשלונם המוחלט ביישום הדמוקרטיה במסגרת חבורת ביל"ו, בעוד שכאן בראשון-לציון, שבה היו אורחים כפויים על המתיישבים, תבעו דמוקרטיה, בסכנם את רכושם של אחרים. חיסין זן ארוכות בסתירה זו ביומנו לפני שהחליט לעזוב את הארץ ולשוב אליה רק כשעתידו הכלכלי יהיה מבוסס.³⁴

את התמורה שחלה בארץ הודות לעליה ולהשקעת ההון מצד הברון מאפינינג העובדה שבשנת 1887 קמה בראשון-לציון התארגנות של פועלים שעבודתם סיפקה צרכי משק ממשיים, ואשר על כן יכלו להתארגן בהנהגת הצעיר האידיאליסט מיכאל היילפרין לאגודת פועלים לפי מתכונת של אגודות מקצועיות באירופה. התארגנות זו נתנה בסיס ממשי למרד השני בראשון-לציון, שהיתה לו השפעה מרחיפת-לכת על התפתחות המושבה שבסופה הקיץ הקץ על האפוטרופוסות. אף כי מיכאל היילפרין לא היה יוצא ביל"ו, היה קרוב להם והצטרף בשוכו לוויילנה לאגודת צעירים של חובבי-לציון בעיר זו: מגע אינטימי התקיים בינו וכין יוצאי ביל"ו במושבה בעת שפרץ המרד.³⁵

32. חיסין, עמ' 72 ואילך.

33. הביל"וים, עמ' 263 ואילך.

34. דברי הסיום ליומנו של חיסין, שם, עמ' 199 ("אני ניסע מכאן, ורק אז אשיב, כשאוכל בעצמי להסתדר").

35. הביל"וים, עמ' 258 ואילך (המרידה השניה בראשון-לציון), ביהוד עמ' 261.

העומק וההיקף של המרד השני בראשון-לציון, לעומת זה הראשון, משקפים את חיזוק התשתית הישובית. השתתפות הביל"ויים לצד האיכרים הבאישה את ריחם והיצאה להם שם של מסיתים מטבעם, מבלי שייחודה של ביל"ו יבוא לכלל ביטוי.

גדרה היתה בבחינת דרך-המלך של ביל"ו, היינו, שאיפה, משותפת לכולם, ליסוד מושבה שזרכי ארגונה ונהליה יבטאו את מאוויי האמנציפציה. אבל ליסוד גדרה הוביל גם חיט התפתחות אחר, והוא האידיאל של ה"ר"ם פינס ואליעזר בן-יהודה, שהתבטא ביסוד האגודה החשאית "תחית ישראל" בירושלים, למען הגשמת חירות ישראל בארץ-ישראל. אגודה זו – שרישומה אינו ניכר בשום מפעל – ביקשה להגשים אמנציפציה לאומית על-ידי רכישת קרקעות (וישוכם) ועל-ידי מרידה שתבוצע בכוא היום, ושזכשר על-ידי חינוך, תעמולה וארגון. אותו חלק מיוצאי ביל"ו שהגיע לירושלים ויסד בה יחד עם פינס ובן-יהודה את "שיבת החרש והמסגר" היה קרוב לרעיונותיה של "תחית ישראל". הדבר שופך אור על החתירה המתמדת למעשה מגשים, שיקנה לתחית ישראל עיר ועצמות, וזוהי גדרה.³⁶ העשור של שנות השמונים הביא גופים לאומיים בעלי גוון שונה – "ועד יסוד המעלה" (לבונטין), "תחית ישראל" (פינס – בן-יהודה) ויוצאי ביל"ו – שיראו במושבות את התשתית הממשית למאבק למען אמנציפציה לאומית ואישית, אבל את החיוניות של הקשר הזה מבטאים יוצאי ביל"ו: בראשון-לציון ובגדרה היו לבונטין, פינס ובן-יהודה תלויים אובייקטיבית כיוצאי ביל"ו, אף כי התנגשו בהם בלי הרף. להתנגשויות היה שורש עמוק, כי "יסוד המעלה", "תחית ישראל", וביל"ו לא נשאי עיניהם למפעל יישובי בודד, אלא למפעלי תחיה מקיפים, ובתוכם – להגמוניה. רק לקראת סוף העשור ניצחה הראיה המפוכחת ונרגעו הריחות. המעבר היה קיצוני ביחוד אצל יוצאי ביל"ו, שהרי זינוקם הראשון היה מובהק, והתפרסם ברבים יותר משל אחרים.

המעבר מתנועת ביל"ו אל חבורת הביל"ויים המיוסדת את גדרה היא תהליך הסתגלות של צעירים רומנטיים, שחלומותיהם מרקיעים שחקים, אל המציאות הקשה של ארץ-ישראל, אבל הוא גם תהליך של גניזת חזון וקיצוץ כנפיים והשלמה עם דחיקת הניעזים שבחבורה. האידיאל של שיתרוך

36. ראה ישראל קלייזנר, עמ' 329 ואילך. (פעילית בארץ-ישראל לאיחוד הכוחות למען ישוב הארץ), ביחוד עמ' 337 (פעולה למען חברי ביל"ו; שיבת החרש והמסגר). המחבר מציג היטב את גלגולי מחשבות השיחריר, מניסיון ארגוני למשנהו עד למימושו בחברת ביל"ו.

לאומי-חברתי, שהיה חרות על דגלה של ביל"ץ, חתר להקמת חברה יהודית על בסיס עבודת-אדמה, באמצעות עלייה המונית מודרכת ארצה. הביטוי הארגוני היו לשכות התנועה ישליחיה. הלשכה בקיזשטא המשיכה לקבל דו"חות ולהוציא החיות, וניהלה משאומתן עם פינס בדבר העברתה לירושלים. חברי הלשכה בהנהגת משה מינץ הצדיקו את המשך פעילותם שם כמשאומתן עם שלטונות קיזשטא, ומכיוון שלא היה בכך כדי לעכב את מעשי ההגשמה בארץ, לכאורה לא היה טעם להתנגד לזה.

נתאר לעצמנו (כתרגיל מחשבתי) שממשלת רוסיה היתה נענית לתנאי של ממשלת תורכיה להתנחלות היהודים על-פי ההצעות של לשכת ביל"ץ,³⁷ והיתה מאפשרת לחמשת אלפים צעירים יהודיים להגר לסוריה: ממשלת תורכיה היתה מעניקה קרקע ממשלתית ליושב חמש מאות נפשות מתוכם (גם אם לנו נראה הדבר דמיוני, הרי יכול היה להתקבל על דעת אנשי התקופה, לפחות כמו מדינה יהודית במסגרת ארצות-הברית), תוך קיום התנאי שמשלחת ביל"ץ הסכימה לו – התעת'מנית מתיישבים. או אז בוודאי היתה אוחזת התלהבות בתנועה הלאומית, והמינסד הפוליטי-פילנתרופי היהודי היה נאלץ להטות שכם (הברון הירש אולי אף יותר מאשר בית רוטשילד); תנועת ביל"ץ היתה ניצבת או בראש התחיה הלאומית, וראשי היהדות הלאומית היו נקלעים למבוכה, שכן לאחר שוך גל ההגירה בסתיו 1882, הם הדגישו בעיתונות ובמגעים עם השליטנות את האופי הפילנתרופי של ההתיישבות בארץ (דאגה לחסרי-הפרנסה הניפלים למעמסה על הקהילה) או את המניעים הדתיים. שפת ההסברה הרשמית השתדלה להסוות את הכוונות הלאומיות ולהציגן כדתיות בעיקרן; לספרים וכתבי-עת כמו ה"אוטואמנציפציה" או "המגיד", לא ראו עצמם אחראים. אך ברור שהגירה ושינוי-נתינות הם מעשים פוליטיים, והאופי האמיתי של חיבת-ציון היה נחשף ללא ספק. צדרכוים (אר"ז), עורך "המליץ" בפטרבורג, הסביר לשלטונות שהתנחלות יהודית בארץ הקודש בקנה-מידה גדול עשויה להרחיב את השפעת רוסיה במזרח, ובבוא שעת חלוקתה של תורכיה יהיה הישוב היהודי ממוצא רוסי גורם לחיזוק התביעות הטריטוריאליות של רוסיה.³⁸ טיעון כזה יהיה כמובן מופרך אם המתנחלים יאמצו לעצמם נתינות עות'מנית.

37. גם בסקירה על תולדות ביל"ץ שהוגשה יחד עם התקנון לרוטשילד מדברים הללו על סיכוי העליה ההמונית ומתן זכות ההתיישבות בסוריה וארץ-ישראל כעל שאלה פתוחה, כי ממשלת רוסיה לא הגיבה עדיין על פניית הממשלה התורכית (ויתשלח הממשלה איגרת אל מלכת רוסיה, האם לא יהיה לה מאימה נגד התיישבות בני ארצה בארץ נכריה. ועתה אל המקום הזה עינינו תלויית" – לשון המליצה בנוסח העברי).

38. ראה לעיל, הערה 19.

קשה לדעת אם העסקנים היהודיים השתיקו באמת לשרת אינטרסים רוסיים. קרוב לוודאי שחשבו על אנגליה כעל יורשת פוטנציאלית של המשטר התורכי. חיסין מתאר את האנגלופיליות של הפליטים ביפו, שראו בוויקטוריה את מלכתם.³⁹ כאן פעלה תעמולת המיסיון בצירוף עם המיתוס של אוליפאנט, אבל הנכונות של העיתונות הלאומית להתעלם מכך שהבטחות אוליפאנט נתגלו כהבטחות־שווא ולזכור לטובה את אשר הבטיח, מגלה נטיה מובהקת אל עבר האימפריאליזם האנגלי. יש להוסיף לכך שהנחשלות התורכית יצרה אצל היהודים הלאומיים רגשי עליונות של בני־אירופה, רגשות שלאחר מכן גרמו נזק רב גם במגע עם ערביי הארץ. התביעה להתעת'מנות עוררה הלחלה, בעוד שחסות הקונסול האנגלי נחשבה כאחת הערובות החיוניות לעתיד המתנחלים. בקיצור, היו נימוקים להתנגד לפעילות המדינית של לשכת קושטא: ומאחר שהמגעים לא הביאו לתוצאה המבוקשת, נשאר רק השמועות על תוכנם – שמועות שעוררו חשד – והלשכה פעלה באווירה של התנכרות ונשארה בלי אמצעי קיום, למרות שלבסוף לא היה צורך אלא בהחזקת שני אנשים בתנאי צנע קיצוניים.

אין כל ספק שהתפיסה של משה מינץ, הראש והמנהיג של הזרם המדיני־הרדיקלי בכיל"ו, היתה מנוגדת לכל המוסכמות בתנועה הלאומית: הנכונות להתעת'מנות עמדה בניגוד לגישה המקובלת שגרסה כי יש לחסות בצל הקונסוליות, ושיש לנצל עד תום את ההסכמים של המעצמות עם ממשלת תורכיה (הקפיטולציות), ולראות את ההתיישבות היהודית כחוליה בהסתע'רות המערב על הבערות התורכית.

התעת'מנות משמעה גם שירות לא קל בצבא התורכי. שלא היה חסר־ערך אילו היתה עימו גם נכונות להשתלב ללא תנאי בגורל הארץ ולהיאבק על הזכות להיות בן־הארץ לכל דבר. מגמת ההתעת'מנות טיפחה בקירבה גם את התקווה לארגן, בבוא היום, תנועה אוטונומיסטית, אשר תתאפשר במסגרת הדמוקרטיזציה והליברליזציה הצפויות של הקיסרות העות'מנית. התקבלותו לשיחה (במטרה להגן על מעמד המהגרים) של אחד הביל"ויים מעולי קושטא (הרצנשטיין) אצל ראש הפטריוטים התורכים בארץ, ראוף פשה, יש בה כדי להעיד שהתורכים חשו שיש כאן כיוון פוליטי עצמאי.⁴⁰

כאשר לבונטין, בעוזבו את הארץ בדרכו לרוסיה, עבר בקושטא, חידף את הביל"ויים כ"שקצים" המקלקלים את השורה והבטיח להשיץ אותם בעיתונות היהודית. המייסד של "בנק אנגלו־פולשתינה" לעתיד לבוא לא היה

39. חיסין, עמ' 38.

40. הביל"ויים, עמ' 154.

עשוי בוודאי ללמד זכות על אוריינטציה תורכית, אך ההיסטוריוגרפיה בימינו אינה חייבת לקבל את עמדתו, ומן הראוי שייערך מחקר שיגלה את עקבותיה ופועלה של אוריינטציה זו. הר"ם פינס היה גם הוא פה למקטרגים על לשכת קושטא; הוא אשר התנה את מתן חסותו לביל"ויים בחיסולה.⁴¹ בחברי הלשכה ובתומכים בהם ראה את "השקצים" שלא יתישרו לפי הקו הרצוי. את אלה שבאו ארצה כשהם נושאים את יומרת ההנהגה ראו כמחנה הבעלי-בית של חובבי-ציון כפורקו-עול והרפתקנים, וכמחנה החרדי – ככופרים בעיקר.

המחלוקת בין "פשוטי" ביל"ו בארץ ובין ה"דלגאטים" לא גרמה כנראה להתנכרות בין הארצישראלים לבין לשכת קושטא, כי עיקר הקיום של חברה התבסס על כסף שנשלח מן הארץ ונחסך במאמץ רב. כאשר הגיעו אנשי קושטא ארצה בקיץ 1883 (מינץ הגיע אחרון, בסוף חודש יולי), הצטרפו מייד לחבורה והיו בה הרוח החיה: ביל"ו כגוף עצמאי ומאורגן חידש את נעוריו. אנשי בלקונד, שראו בראשון-לציון תחנה סופית, נשארו במושבה, והותר שבו למקוה-הישראל והתכוננו למיבצע הגדול, שהפך להיות להם לרוועץ: נסיונם לשדל את רוטשילד לתמוך באידיאל של ביל"ו, ולהביאו לכלל תמיכה בחבורתם, ולא בחברי ביל"ו כפרטים. במשך שברעות עמלו על חיבור מיסמך העוסק בעקרונות תכנון ההתיישבות, בלבוש "תקנון ביל"ו".⁴² מסמך זה מכיל תפיסה שלמה, שמחבריו ניסו להעמידה כנגד התפיסה המצומצמת שפיתח הברון בשיחתו עם הרב מוהליבר, שיצג את האגף החרדי בחיבת-ציון;⁴³ פרטיה של שיחה זו הגיעו אל העיתונות, אף כי זו נזרה מלנקוב בשמו של "הנדיב הידוע", כפי שהלה דרש בתוקף. בשיחה זו הסכים הברון לבדוק באמצעות כתריסר צעירים את כושרם של היהודים

41. הביל"ויים, עמ' 143.

42. אני משתמש לניתוח מסמך-מפתח זה של חבורת ביל"ו בנוסח הצרפתי שהוגש יחד עם הנוסח העברי, מכיוון שאפשר לעמוד על כיוונו המחברים רק עליפי ניסח זה: הנוסח העברי הוא מליצי ינכתב "למען ההיסטוריה"; ספק אם כל החברים הבינו אותו כהלכה. הנוסח הצרפתי הוא קרוב לריסי, המבטא את מחשבת החברים בשעה שהתיוכחו וליכנו מחשבתם. אין ספק שגם פקדי הברון, ארלנגר והברון עצמו (אם העיף בו מבט) קראו את הנוסח הצרפתי. את המסמך הצרפתי העמידה לרשותי באדיבותי ש. לסקוב.

43. הביל"ויים, עמ' 118, קלוזנר, עמ' 269 ואילך (פגישת הרב שמואל מוהליבר עם הברון רוטשילד).

ליהפך לחקלאים מצליחים. הוא היה מוכן להעמיד לרשות קבוצה זו את כל הדרוש להתנחלות, החל בהכשרה במקווה-ישראל וכלה במגורים ובנייני משק, אינוונטאר דומם וחי. הוסכם בין הרב לברון לברור את המועדים המתאימים מקרב בניהם של חקלאים יהודיים ברוסיה.⁴⁴ זו היתה ראשיתה של המושבה עקרון. המשותף לתפיסת שני האישים היה שדרוש להתיישבות יהודי "עמך", מסורתי, חזק בגופו ורגיל כחיים פשוטים. בדרך זו אפשר יהיה לשמר את אורח-החיים המסורתי של היהודים, שתמורות העיתים ברוסיה מערערות את מעמדו יותר ויותר. אם הניסיון יעלה יפה, יהיה רוטשילד מוכן להרחבת ההתיישבות.

כנגד תפיסה מגיבלת זו העמידו חברי ביל"ז מודל שונה בתכלית. כפי שדימו את רוטשילד ולפי מושגיהם בדבר המנטליות של יהודי המערב, היו כנראה סמוכים ובטוחים שמודל זה יקסום לנדיב. בתקנון שהוצע לרוטשילד עובר כחוט השני רעיון המודרניזם, השאיפה לרציונליות, למדע, לחיסכון;⁴⁵ תקנון זה מתייחס ישירות רק לחברי ביל"ז, אך הוא נעשה משמעותי רק במסגרת יוזמה ישובית כיללת. אכן, בסוף שנת 1883 נדמה היה שהברון נסחף, אולי שלא מרצונו אלא בכורח הנסיבות, לא רק להצלת המושבות שהגיעו עד משבר, כי אם אף ליוזמה ישובית, ולחברי ביל"ז היה יסוד להאמין שחלומם על מימון המגמה הארצישראלית (ולא האמריקנית) על-ידי הון יהודי, יתגשם, אף כי באיחור מה.

התקנון שנשלח לברון היה פרי מאמץ קולקטיבי של כל חברי ביל"ז (פרט לפורשים שנשארו בראשון-לציון ולא שבו למקווה-ישראל), לרבות אנשי קושטא, שהצטרפו אל מלאכת התקנון כשהיתה בעיצומה. בארכיונים נותרו נוסחאות שונות בלשונות אחדות, שכולן יונקות מן המסורת הארגונית של ביל"ז (ימי חארקוב, אודיסה וקושטא), אך מבטאית גוני גישות שונים (יש גם דברים, כמו למשל הנכונות לנהוג על-פי המסורת, שהוכרו כמחוייבי

44. זהירותו המסתייגת של הברון היתה כה רבה עד שראה עצמו מרימה כאשר הגיעו ארצה במקום תריסר חניכים ריוקים, משפחות גדולות של אנשי ראדום, שביקשו לא לקבל הכשרה חקלאית במקווה-ישראל אלא להתנחל בה. המחלוקת טושטשה מכיוון שהברון נכנס בלא-ידי לסבר התמיכה במתיישבי ראשון-לציון וראש-פינה, אבל אם אפשר לדבר על מידל של פעולת הברון, הרי זו הכשרה של קבוצות ריוקים, שיתנחלו לאחר שייכחו את כשירותם. דגם זה מסביר את הדגם האלטרנטיבי שהציגו הביל"ויים, ריוקים גם הם.

45. לשון הסעיף הפיתח של התקנון: "מטרת החברה להשתתף בתחיה החברתית-כלכלית, רוחנית ולאומית של העם העברי באמצעות התיישבות רציונלית של שטחי סוריה וארץ-ישראל".

המציאות, למרות שחלק מן הביל"ויים לא היה שלם עמם). מעמדה האוטוריטטיבי של הנהגת ביל"ו בא לידי ביטוי בכל הנוסחאות – חובת המשמעת המוחלטת, למשל, מוזכרת בכל הנוסחים. התקנון ומכתב-הלוואי שנשלחו אל הברון הם סיכום המאמץ הקולקטיבי: הנוסח כולל כמובן התאמות טקטיות, שלא היו מוצלחות במיוחד; כך, למשל, הקביעה הפסקנית שאלמלא הצטרפות חבורתם, היתה ראשון-לציון מתמוטטת.⁴⁶

כעת חיבור התקנונים והציפיה לתמורה הגדולה שתבוא בקרוב היתה חבורת ביל"ו שרויה באווירה משיחית-חסידית. כנראה שהכניסו את הפקידות בסוד דיוניהם והתעלמו מן הרמיזות שציפיותיהם תלויות על בלימה. לאחר שאמרו להם שהברון אינו רפובליקני, אלא מונרכיסט, מן הראוי היה שרמזו זה, בימי תנועת בולאנזה בצרפת, ירתיע אותם מלהצהיר שהם שואפים "לתחיה כלכלית-חברתית, רוחנית ולאומית",⁴⁷ שהוא נוסח המזכיר את לשון הקומונה הפריזאית. או שמא חשבו שהברון כוחר באלמוניות ("הנדיב הידוע") מפני שהוא מבקש להפתיע את העולם במפעל סוציאלי כביר? נכבדי חובבי-ציון, לעומתם, הבינו את רוטשילד אל נכון ונהגו בו זהירות יתירה.

מן התקנון ונספחיו הסתבר לברון שהביל"ויים רואים עצמם כמיסדר לשירות העם, המגוייס בשירות פעיל לשלוש שנים, ולאחר מכן כמילואים.⁴⁸ המגוייסים, צעירים רווקים, מייסדים מושבה חקלאית שבמרכזה בית-ספר חקלאי, וממנה יוצאת תורת ההתיישבות, ההתאקלמות והחינוך הלאומי (לרבות ההכשרה להגנה) לכל העולים, והדרכה מקצועית לאלה מהם שכבר נאחזו בקרקע. כדי למלא את שליחותם הלאומית מוותרים המגוייסים על פרטיות מכל סוג: קניין פרטי, שאיפות אישיות, קשרי משפחה. הם מסכימים להישלח לכל מקום שבו תידרש הדרכתם ונכונים אפילו להגיש עזרה בעבודה (ששכרה ייכנס לקופה הכללית).⁴⁹ גיוס זה מוגבל כמובן לתקופת השירות, שלאחריה יבוא תור ההתנחלות: המגוייסים יבנו את משפחותיהם ואת כפרם שיהיה לו אופי קואופרטיבי, אך יתנהל לפי הצורה המקובלת. תור

46. במסמך-הלוואי (סקירה על תולדות התנועה חברת ביל"ו) כתיב לקראת הסוף: "לאחר שראשון-לציון כמעט כבר אורגנה (לפני כן סיפרי שמתיישביה ביקשו הצטרפות אנשי ביל"ו, כי לא ידעו לעכיד את האדמה), מבקשים כעת מתיישבי פתח-תקווה לשלוח להם כמה מחברינו כדי לסייע להם במפעלים."

47. ראה הערה 45.

48. סעיפים 20–28.

49. סעיפים 3, 4, 6, 9, 10, 12.

ה"מילואים" יימשך ברוח ביל"ו, ומשתחרריו יהיו מעמד של חברים מדרגה שניה. יש להניח שגם אלה שקיבלו הדרכה כאולפני הביל"ויים, היו אמורים להרחיב את הדרג השני של חברי ביל"ו.⁵⁰

אפשר לקבוע שהביל"ויים היו עצמם במובהק כגוף מעצב חברה, אבל תהיה זו טעות לחשוב שהגוף המגוייס יעביר לחברה זו את עקרונותיו הספרטניים: חברת ביל"ו, כפי שהיא מצטיירת בתקנון, תהיה מושתתת על עבודה חקלאית ועל חרושת, שחומר-הגלם שלה יבוא מן החקלאות, והחברה תארגן בעצמה שיווק תוצרתה החקלאית והחרושתית, ולכך כוונתם בדברם על כפר קואופרטיבי.⁵¹ מבחינה זו צודקים הטוענים שתקנון ביל"ו אינו סוציאליסטי. אולם לתפיסת הגוף המגוייס כגוף קומוניסטי יש משמעות סוציאליסטית: ההנחה היא שלסולידריות יש יתרונות בשלב החלוצי של החברה ושה"קומוניזם הצבאי" הזה יסליל את הדרך לחברה קואופרטיבית. אם סוציאליזם – לפי תפיסת חלק מהוגיו במאה ה"ט – פירושו יסוד מושבות שהן קומוניסטיות מלכתחילה (כפי שהתכוונו אולי רבים מאנשי עפ"עולם), הרי אין תקנון ביל"ו סוציאליסטי, דיוקא בגלל הסעיפים המדברים באיסור הקניין הפרטי אצל המגוייס, בעוד החברה בכללותה פטורה משוויון זה. אולם אם פירושו של סוציאליזם הוא התפתחות חברתית עליידי הגברת אלמנטים של סולידריות, עזרה הדדית וניצול הישגים טכנולוגיים לטובת הכלל, או אז תהיה לתקנון, במכליל הוראותיו, משמעות סוציאליסטית. אם רואים את הסוציאליזם המודרני כדמוקרטיה סוציאליט, אפשר לראות את מגמת התקנון כסוציאליזם דמוקרטי.

בעיית המעבר של גופים מגוייסים לאורח-חיים תקין התעוררה לא אחת בתולדות הישוב, ואולי הדוגמא הקרובה ביותר היא "גדוד העבודה": התקנון של ביל"ו מנסח תפיסות שיחזרו עליהן מאוחר יותר, אולם בהיעדר מימוש ופרקסיס, לא היה בדגם זה של ביל"ו כדי לשמש מופת של ממש. אך אין ספק שלוא ידעו אנשי העליה השלישית על תקדים ביל"ו, היו שואבים ממנו השראה ועידוד.

50. חברי המעגל השני נישאים את השם המשונה "חברי-כ"ד", והכוונה היא לויטראנים לפי ההגדרה בסעיף 21 "אנשים ששירתו איזה זמן בענייני החברה וסידורי במקום כלשהו עליידי ז". על זיקתם של אלה אל החברה דנים הסעיפים 31 ו-38.

51. בסעיף 38 של התקנון מדובר בתקנין מיוחד שיתחבר כשביל מושבות הויטראנים. לוא התחבר, היה מבטא בכירור את האופי הקואופרטיבי של הישובים, העולה כבר מן התקנון הקיים, כי מדובר ביועד השילוח חברים לטיהי תפקידים, בחיבות זכויות החברים החקלאיים והבלתי-חקלאיים ובקשר האיורגני המקשר את כל הכפרים (סעיף 10).

בשביל הברון (אבל גם בשביל הפקידות, ואפילו בשביל חובבי-ציון) שימש התקנון אזהרה, לבל יתירו למאוויי האמנציפציה לגדול פרע. רוטשילד (או ידימינו, אַרלנגר) הסיק שיש להגביר את הפיקוח על כל המתיישבים שעליהם פרש את חסותו, שאין להרשות התחברות והתארגנות חופשיים, אם אינו רוצה להסתבך בעימות עם מאווייהם הסוציאל-דמוקרטיים של הביל"וו-יים. בעיקר יש לפורר מייד את כל החבורות – יש להקפיד על כך שהפקידות תנהל את מגעיה רק עם מתיישבים-פרטיים, ולעולם לא עם קבוצות: מול פקידות ממושמת, המקבלת הנחיות ברורות מפאריס, יתייצבו פרטים שישטחו בקשותיהם, ואלה ייענו באופן אישי: ההתנהגות כלפי האחד לא תשמש תקדים בשביל אחר. לפרט אין זכויות, כי האדמה והאינונונטאר שייכים לברון ודמי הקיום באים ממנו, הכל לפי ראות עיני הבעלים. דברים אלה הובהרו למתיישבים בראשון-לציון היטב במשך השבועות שלאחר הגשת תקנון ביל"ו לברון.⁵² התגובה כלפי הביל"ויים במקווה-ישראל לא איחרה לבוא: הפקידים הודיעו להם שאין הברון מכיר בשום גוף וידון בהתנחלות של כל ביל"ויי לגופה,⁵³ לפי זכאותו ותכונותיו האישיות. הודגש שמרביתם נחשבים פסולים מזמן.

ברם, לא רוטשילד בלבד נפעם מתעוזת הצעירים להנהיג את הישוע ולהפוך את מפעל הצדקה שלו למפעל תחיה אמנציפציוני ולטפל ברכושו והונו כמו ברכוש ציבורי, "מולאם", כביכול. גם ראשי חיבת-ציון נפעמו בראותם ששליטתם בתנועה בסכנה, דווקא בשעה זו כשהם עומדים להתכנס לוועידה מכוננת של התנועה (קאטוביץ 1884). מעשה שלפי השגתם היה מעשה נועז, שכן הוועידה תתכנס מעבר לגבולות רוסיה ותשתף יהודים מכל אירופה, דבר שכשלעצמו הוא בגדר חידוש גדול, לפי שעד כה היו יהודי רוסיה רק בגדר אובייקט לעשייתם של יהודי אירופה, ולא היו שותפים לעשייה זו.⁵⁴ הם השתדלו להבטיח יחס סובלני מצד שלטונות רוסיה, בטענה שמדובר במפעל פילנתרופי העתיד לסייע גם לאינטרסים הרוסיים במזרח; ואילו קבוצת הצעירים הזאת קוראת תיגר על כל אלה, מכריזה על תחיה כלכלית-חברתית-לאומית וטוענת להגמוניה של הנוער הנאור; ומי יערוב

52. הביל"ויים, עמ' 168 ואילך, (המרידה הראשונה בראשון-לציון וסירוב הברון לסייע לביל"ויים).

53. הביל"ויים, עמ' 171.

54. על הפרלמנט הגדול של היהודים, שעשוי לחזק את כ"ח ושיטותיה מן הזירה, ראה יוטל, עמ' 127 ואילך. המחבר אינו מתעלם מן הקשיים הפנימיים והחיצוניים שעמדו על דרך הגשמתה של אידיאה זו.

כאן למתינות ולנאמנות כלפי השלטונות? גם מנקודת-הראות של ההנהגה האוליגרכית של חובת-ציון נשקף כאן איום: השותפות המתוחה בין החרדים למשכילים דרשה טקט רב מצד המשכילים, וכנגד הצהרת הביל"ויים שהם מקבלים על עצמם עול תורה ומצוות עמדו מעשים ומחדלים של יום-יום, שחלקם אומנם נעשו בשוגג, אבל חלקם – עלידי כמה אפיקורסים מושבעים – גם במזיד. בראשון-לציון התרקם הווי משותף של פורשי ביל"ו וחלק מנוער המושבה, שהיה לאומי ולא דתי.

כמה מעניי המושבה (שקיבלו תמיכה גם מן המיסד החרדי הירושלמי) עקבו אחר אותם מעשים ומחדלים ומסרו אינפורמציה שנוצלה על-ידי החרדים במאבקם בדתיים-הלאומיים. היוזמה האידיאליסטית של הביל"ויים התגלגלה בתקנון לטענת בכורה והנהגה בתנועה הלאומית ולכשה גינונים של סמכות ודיקטטורה, והדבר עורר אי-שקט בלב המתישבים האמידים הליברליים בארץ (שראו עצמם כחזקת מנהיגות טבעית) וכלב ראשי העסקנים בחוף-לארץ. בלי משים תרגמו את לשון ביל"ו ללשון הנארודני-קים, ואף כי לא הצטרפו למקהלת רודפי הסוציאליזם-אנרכיזם – כמו יהודי גרמניה כלפי תנועת הפועלים שם – בכל-זאת חששו מהתעוררות ניהיליסטית, ופרשת רצח הצאר בשנת 1881 שימשה להם אות אזהרה.⁵⁵

הנה כי כן, אידיאליזם הוא דבר נפלא, אך אידיאליזם בלתי-מרוסן הוא מסוכן. בניגוד לציפיות התברר עתה שהאידיאליזם של תנועת ביל"ו מראשית שנת 1882 לא מת גם בסוף שנת 1883, וזאת היתה הפתעה בלתי-נעימה, שכן היה זה חודשים רבים אחרי שבראש חברי ביל"ו הועמד הרי"ם פינס, כערוכה לריסון האידיאליזם הביל"ויי, ונראה היה כאילו באמת הצטמצמו שאיפות החברה ולא נותר בה אלא הרצון להקים מושבה למופת, מושבה שאיכריה יהיו שקודים על מלאכת יומם, ינהלו את ענייני המושבה בעצמם ו-לי שערוריות, יהיו מופת לחיסכון ויתנהגו (בעיקר בענייני דת) כאנשים "מן הישוב". במסגרת אילוף הסוררים דרש פינס לפרק את לשכת קושטא ולהעלות את חבריה,⁵⁶ והנה השיג את ההיפך מן המצופה: עולים אלה החיו את רוח תנועת ביל"ו המקורית. התקנונים והקורספונדציה סביבם הוכיחו לפינס שיש כאן אומנם רוח אידיאליסטית כנה, והוא לא מצא עוז בליבו להפריע. מובן מאליו שלא צירף את חתימתו לתקנון שהוגש לרוטשילד; לפני אנשים כמו לבנדה ופיין בוויילנה תירץ מעשים אלה כמושבה

55. אופייני שהרב הגרמני החרדי הילדסהיימר הסית נגד הביל"ויים בתור אנרכיסטים מסוכנים, העשויים לעכב את בוא המשיח. ראה הביל"ויים, עמ' 121 ואילך.

56. הביל"ויים, עמ' 143.

שתחלוף עם ההתבגרות.⁵⁷ במבט ראשון נראית גישתו של פינס כתמימות, אך במבט שני תיראה בלי ספק כהיתממות, שהרי ידוע לנו שפינס עצמו היה נגוע באותו אידיאליזם אוטופי, והוא שהגה יחד עם אליעזר בן־יהודה תוכניות בדבר רכישת הארץ בממון והשתלטות לאחר מכן על כל ארץ־ישראל, משני עברי הירדן, בכוח הזרוע.⁵⁸ אכן, הוא לא יכול היה שלא לחלום ולרמוז בזהירות על הפרספקטיבות הרחוקות, וזה מנע ממנו להתייחס לאידיאליזם של הביל"זיים בחומרה ובהתנגדות חריפה כפי שחייב הריאליזם. יש לזכור כי תפיסתו של הרי"ם פינס היא תפיסת ארץ־ישראל השלמה; על כן יהיה זה בגדר אבסורד, לתרץ את אי־חתימתו על תקנון ביל"ץ בהגדרת תחום ההתיישבות, שאינו ארץ הקודש אלא "סוריה וארץ־ישראל": שהרי ארץ־ישראל השלמה, היא אותה "סוריה וארץ־ישראל". פלסטינה, כתרגום "ארץ־ישראל" ללועזית, נתפסה אז רק כמחוז ירושלים ואתרים מן המקומות הקדושים לנוצרים. חובבי־ציון אף הם דיברו תמיד על ארץ־ישראל וסוריה, מאותו טעם עצמו.⁵⁹ פינס לא חתם (ומותר להניח שלא הוכא כלל לידי ניסיון), כיוון שהכתוב היה מסוג הדברים שאין הלב מגלה לפה; לא כל שכן כאשר הרצוי והמזיק מתערבים זה בזה.

אותה היתממות שנהג פינס כלפי בני חסותו אופיינית גם למשכילי חִיבת־ציון: הם לא יכלו להסכים למגמות השתלטניות של מחברי התקנון, לאותה מונופוליוזציה של האידיאליזם הלאומי, ובוודאי שלא יכלו להזדהות עמה; אך בלי ביל"ץ לא היה אפשר, ועל כן התעלמו גם הם מן המגמות

57. ראה כתבים, כרך א', עמודה 138 ואילך, מכתבו של הרי"ם פינס אל רש"י פין מן הט"ו בשבט תרמ"ד, שבו הוא מגן על הביל"זיים נוכח טענות לבנדה נגד התנשאותם וזיהירתם של צעירים. פינס מרגיע את הגבירים, אבל אינו מבטל את האשמותיהם ("הזדונות והשגנות") ואינו מכחיש בעצם את הטענה שהביל"זיים שואפים לחזק רגלי המימסד. קָשלו, שמותר לצעיר שדשתו הראשונה עלתה יפה, להתהולל, אינו משכנע. הוא מגונן על הביל"זיים בעזרת הטענה הנגדית שהגבירים עודדו בעת הפרעות את הביל"זיים והבטיחו להם תמיכה כספית ולא עמדו בהבטחתם. ("לכן, יבספינו אחריכם, ויהי אך יצוא יצאו, ולא זכרו גבירינו אותם וישכחום.") הפזמון החוזר בכתב הסגנורית הוא, שהביל"זיים מתפכחים והולכים.

58. ראה ישראל קלוזנר, עמ' 329 ואילך, (פעילות בארץ־ישראל לאיחוד הכוחות למען ישוב הארץ). שם פירוט הנסיגות האוטופיים שפינס היה מעורב בהם כדי לרכוז כוח בחזאי לשם השתלטות על הארץ.

59. הביטוי "סוריה וארץ־ישראל" הוא ממש סטריאוטיפ בתעודות מן התקופה, וספק אם תוכנו שונה מזה של ארץ הקודש בפי אדם כפינס, כי יש גם לחשוב על הגדרת קדושת הארץ בהלכה. לעומת זאת, יש חשיבות לעובדה שהתקנון משאיר את מעמד נשיא החברה פתוח, ויש להבין שיועד לרוטשילד, לוא הסכים לתוכנית.

המשיחיות המסוכנות והמשיכו להציג את התמיכה בביל"ו כעניין פילנתרופי למחצה.

כל הסייגים לא הזיזו את הברון מדעתו. ממלכתיות יהודית, ככל צורה, לא היתה משאת נפשו. הוא ביקש את חינוך הדת היהודית, ופנה ליוזמה ישובית בעקרון, כאקספרימנט שממנו רצה ללמוד אם אפשר להפוך את היהודים לעובדי־אדמה, שכן הניסיון בצרפת לימדו שהאיכרים הם מעוז הדת. האקספרימנט הישובי הזה הופרע על־ידי זעקת המצוקה של המושבות, שבאחריות להן לא הוא נשא, ואפשר אף שלא היה נענה לה, אלמלא חששו המבוסס שכל חסרי האמצעים בארץ יפלו לזרועות המושטות של המיסיון האנגלי,⁶⁰ שאותו שנה כמיסיון וכמיסיון אנגלי, שהרי קשה למצוא דוגמא למיסיון פוליטי מובהק כמו זה האנגלי לעת־כיבוש מצריים. הברון הסתבך בעל־כורחו במפעל ישובי שהיה מהפכני במשמעותו מבחינת פיתוח הארץ, הוא המפעל שאותו סיכנו הביל"ויים עם רעיונותיהם האמנציפציוניים (שיש בהם כדי לפגוע גם בדת, חרף הצהרותיהם). ראייה לסכנה הזאת סיפק לברון המרד (הראשון) בראשון־לציון, שבראשו עמד הביל"ויי ישראל בלקינד, ובעיניו לא היה זה חשוב כלל, אם אותה שעה ראו בו הביל"ויים חבר או בוגד.

על כן נידונו הביל"ויים לחיסול. ההוצאה־לפועל נמסרה לפקידות, וזו ביצעה את משימתה בכישרון רב: היא השכילה לפורר את מחנה הביל"ויים במשך שבועות מועטים. הרגע הקריטי היה כאשר עלה בידי הפקידות לשכנע את הרוב שתנאי כל־יעבור לכל הסדר והידברות עמם הוא הרחקת מינץ והנהיגים אחריו מן המחנה.⁶¹ לאחר שבירת הסולידריות הפנימית אפשר היה להערים על הנותרים ולנשלם מן העבודה כפגרת הפסח, כאשר עלו לחוג בירושלים עם פינס בראשם. שרידי ביל"ו, שנושלו ממקורות קיומם, נאלצו להסתגל וגנוזו עמוק בלבם את האידיאל המקיף שהיה מתלקח לפרקים ומתיז רשפים, אבל היה חסר את העוצמה של חבורה.

לפי התקנון נקבע יום י"ט בתמוז, יום עליית ראשוני הביל"ויים ארצה, כחג לאומי.⁶² תחת זה הפך 30 בנובמבר 1883, יום חתימת התקנון, ליום

60. על פיתויי המיסיון ראה לעיל, מכתבי של פינס אל רש"י פין (הערה 57). תיאור דרמטי ביומן חיסין, עמ' 32 ואילך.

61. הביל"ויים, עמ' 172 ואילך (סילוק מינץ משורות ביל"ו, פרישת חברים ובוואם של חדשים), ביחוד עמ' 176 ואילך.

62. סעיף 71 בתקנון: מתקיימת עצרית כל החברים ומכל הדרגות, ובקונוונט זה יימסר דין־חשבון ויבחר נשיא־הכבוד.

השחור של התנועה: חשיפת החזון הלאומי-חברתי של חברת ביל"ז במלואו לעיני זרים ואויבים – כמוהו כפסק־דין של מוות. קביעות בוטות ונוקשות, שנסיון חיים היה משייף ומקציע אותן, הוצגו לפני זרקורי הביקורת, שלא מגמת ההזדהות של פינס כיוונה אותם. לא חשוב אם הכרון ציווה בעצמו על החיסול או היה זה עושה דברו ארלנגר, או אף הפקידים המקומיים – הכל היו מאוחדים בשלילת המנטליות הביל"זיית.

אין ראיות לכך שהכרון עיין בטקסט, אף כי העובדה שקיבל לראיון את נציג המגורשים, משה מינץ, נותנת מקום למחשבה שהכיר, לפחות בקווים כלליים, את תוכן המסמכים. אם אמר לאיש שיחיו שייטיב לעשות אם ילך תחילה לאמריקה כדי לשוב ארצה כאדם מן הישוב וכמי שקנה נסיון חיים, הרי היתה בדברים אלה תשובה למגמות האידיאליסטיות של התקנון. בין כה וכה ראויים התקנון ומכתב־הלוואי לארלנגר, שהם סיכום דרך ביל"ז במשך יותר משנתיים, לעיון מדוקדק, שהרי בניגוד למרבית התקנונים האוטופיים (גם זה שחובר על־ידי כנ"יהודה ופינס בשביל חברת "תחיית ישראל"), המקדימים הגות למעשה (ושהגותם על־פי רוב אינה מגיעה לכלל מעשה), יש כאן הגות המלווה במעשים.

תקנון ביל"ז מן ה־30 בנובמבר 1883 הוא מסמך מפורט ב־78 סעיפים, המלווה על־ידי מבוא היסטורי ("סקירה על התהוות חברת ביל"ז"). מבוא היסטורי זה אינו בגדר היסטוריה של תנועת ביל"ז, אלא אמת התנועה: כך הצטיירו הדברים, וכך ביקשו להציגם, ועל כן כמה ניסוחים בו מעוררים עניין. תנועת ביל"ז נוסדה, לפי תיאור זה, על־ידי סטודנטים של אוניברסיטת חארקוב כדי להציל את בני ארצם מאסון, להבטיח להם עתיד טוב יותר על־ידי עליה והתיישבות בארץ־ישראל כמעשה משותף. וזו המשמעות של "לכו ונלכה", המתפרשת כ"נלך יחד". אם מתוך 300 חברים ויותר עלו רק 30, הרי זה מפני אחריות ההנהגה, שביקשה תחילה ללמוד את התנאים לעליה רחבה יותר. מבין 30 חברים אלה הפרישו משלחת של כמה חברים למשא־ומתן עם הממשלה העות'מנית, כדי להבטיח את המסגרת החוקית להתיישבות והקצאת אדמה ממשלתית: שני אלה הושגו, ויש רק לחכות עוד להסכמה מצד הממשלה הרוסית להגירה של צעירים מן הארץ. לפי זה אין לדבר על הרפתקה דיפלומטית של צעירים, אלא על תוכנית חיונית וריאלית, שניטשה בגלל שינוי פתאומי בהלך־הרוח של יהדות רוסיה, שהחלה להאמין שתור הפרעות חלף. על כן הופקרו עולי הביל"זיים לחרפת רעב ונמנעה מהם

התמיכה שהבטיחו ראשי הציבור.⁶³ בטיוטה לתזכיר זה יש תוספת אופיינית מאוד, שבה נאמר, כי גם אחדים מחברי התנועה לשעבר שינו דעתם ורואים עתה בהתיישבות אוטופיה ומתנגדים לה באופן פעיל.⁶⁴ בכך מסתבר מדוע היחה התערבותו של קארל נטר, מנהל מקווה-ישראל, בכחינת מעשה הצלה, ואילולא הוא מת באיבו, היה משנה את גורלם של חלוצי ביל"ו. בכל-זאת העבודה במקווה-ישראל היתה להם לתועלת, כי גם בראשון-לציון וגם בפתח-תקווה נתבקש בבניין המישובות שיתוף-הפעולה והסיוע של חלוצי ביל"ו. ביחוד בראשון-לציון מוצגת השתתפות הביל"ויים כחיונית עד שכמה מאלה שהתעייפו מן המאמץ החלוצי החליטו להישאר בה כמתיישבים: אלא שהשאר, שלא ראו בהקמת מושבה אחת מטרה העומדת בזכות עצמה, חזרו לעבודה במקווה-ישראל ושלחו קבוצת חברים להקים סדנאות לעבודה תעשייתית בירושלים.⁶⁵ תנועת ביל"ו הביאה איפוא את משימותיה לשלב של גיבוש סופי: התנחלות של אלה שתש כוחם מחד גיסא והמשך תפקודם החלוצי של הגותרים בחקלאות, ועתה גם בחרושת מאידך גיסא, תוך כדי ציפיה לשאר החברים, שיבואו ארצה מייד אחרי שתתגשם תקוותם לסיוע פעיל מצד יהדות אירופה המערבית, שלא יאחר לבוא לאחר שנתגלה רפיונם של יהודי רוסיה. דברים אלה יכשירו את הקורא להבנת תכלית התקנון, כדי שיביא בחשבון כל אחד מן היעדים שהוצגו בסקירה ההיסטורית: עידוד העליה והזרכתה, הכשרה בחקלאות ובחרושת, סיוע למתיישבים ברחבי הארץ, התנחלות של ותיקי ביל"ו ששירותם תם.

תיאור הרמוניסטי זה של קורות התנועה מבוסס על ברירה של עובדות והצגתן באופן חלקי. ככל שהדברים נוגעים לרוסיה אולי לא היו מחוורים באופן מלא, לא לארלנגר ולא לברון, אבל אם מדובר במקווה-ישראל, ראשון-לציון ופתח-תקווה, אלה הכירו היטב את פני המציאות ותגובתם היחידה האפשרית היתה, שצעירים אלה מוכי שגעון-גדלות והוזים בהקיץ. עיון בפרטי התקנון היה לגביהם טרחת-שווא: דינם של הביל"ויים נחרץ. למחילה חלקית יכלו לצפות רק מעטים, שעליהם העידו הפקידים בארץ כי היו קורבנותיה של קבוצת קנאים, שבראשה עומד מינץ.

בזה מיצינו משמעות התקנון ביחס לברון, אבל לא ביחס למעמד ההיסטורי

63. ראה על כך גם מכתבו של פינס אל פין בוילנה, לעיל, הערה 57.

64. הערה זו מצאתי בכתב בשולי העתק במכונת-כתיבה של הסקירה שקיבלתי מידי הגברת לסקוב.

65. תיאור זה מחליק על גבי הפילוגים בתנועת ביל"ו ומשאר פתח לאיחוד כל המתנה בעתיד.

של נוער ביל"ז. חשיבות התקנון להיסטוריה – באשנב שהוא פותח אל עולמם של חלוצי הציונות המודרנית לאחר שהתנסו בחוץ-לארץ ובארץ, ולאחר שכמשך שנתיים עבר עליהם יותר מאשר על רבים במרוצת חיים ארוכים. זה עולמה של תנועת נוער, של אינטליגנציה אקדמית הנתונה בבידוד חברתי של "מגדל שן", נוער הבדוק את נסיון חייו לפי הכלים האינטלקטואליים שחישל, בחברו ריאליזם עם הזיה והשראה בדרך מקורית. אפשר אולי להשוותם עם ראשוני השומר-הצעיר כביתניה עילית (ואת פגישת הביל"זיים עם פינס – לפגישת אנשי השומר-הצעיר עם מארטין בובר), אלא שהראשונה נערכה בנסיבות קשות בהרבה. כל סעיף בתקנון מתייחס לאיזה דבר ממשי בקורות ביל"ז, אלא שהפרופורציות מאוד לא מציאותיות. לפנינו צעירים לאומיים, שאופקם אינו חורג מעבר ליהדות רוסיה, והיהדות של אירופה המערבית קיימת לגביהם רק בשוליים: רק לתחום-המושב ברוסיה ישלחו דלגאטים כדי להפיץ את רעיון ההגירה, ומשם יביאו את העולים.⁶⁶ תפיסת היהודים כעם-עולם לא בשלה עדיין בראשם, והחיים בארץ עוד לא פתחו לפניהם את עולם יהדות המזרח. הם מבטיחים ללמוד את מה שמכנים כיום "בעיית הערבים", אבל הצורך בהכרת עמם טרם הבשיל אצלם. הם התרחקו יותר מאחרים מפיתוי הקולוניאליזם, אבל החשש מפני אחות הקולוניאליזם, העדתיות, עוד לא התעורר אצלם. צעירים לאומיים אלה – אופקם הלאומי מצומצם בגבולות פרשיות הגבורה וההוד של עמם, היסטוריה לאומית, או מה שנראה להם כהיסטוריה: ואילו מן היהודי הממשי, בן-זמנם, הם מנוכרים. רק מאוחר יותר ימצאו קשר לסביבתם (ראה תיאור הפגישה עם אנשי עקרון אצל חיסין).⁶⁷ הם חיים בסמלים (הפלגת האוניה, הירידה לחוף, עבודת המעדר, התלם הראשון), ואלה מתקשרים עם הגוף וההיסטוריה ההירואית: כולם כותבים, כי זקוקים הם למתן משמעות למעשיהם, והם כותבים כהמשך לספרות הרוסית שהם קוראים. הם גימנזיסטים וחלומם הוא לסיים את חוק לימודם ולהיות "מוסמכים" לאיזה דבר מועיל לחברה, ושאיפה זו הם מבטאים אפילו בתקנון.⁶⁸ מלות המפתח בעולמם הם "רציונליות" ו"תועלת", שני דברים שהאוניברסיטה מקנה. הם אינם מחמיצים שום הזדמנות להבליט את מעמדם הקולקטיבי כ"סטודנטים"

66. סעיף 58. בסעיף 57 מדובר כאופן סתמי על שליחת דלגאטים מטעם ההנהגה "לכל המקומות השונים" לשם תעמולה, אבל בהמשך מדובר רק על רוסיה ואירופה, ובכך מתפרשת גם סתמיות זו.

67. חיסין, עמ' 81 ואילך.

68. סעיף 74.

(שהוא מפוקפק מאוד), וזה מציג את מיומנותם ההשכלתית לעומת האוטו־דיקטיות של משכילי הדור הקודם. דביקות בוסר זו בהשכלה רשמית מביאה אותם גם בתקנון לפורמליזם ולגישה טכנוקרטית: שלטונם במושבות בארץ בא להם מן הידע העדיף; העובדה שעולים "פשוטים" יביאו עמם דעת וניסיון משלהם כלל לא עולה במחשבתם. לאחר תקופת התערות ממושכת למדי, ביל"ויים אלה הם עדיין תוצר אולפני ההשכלה הרוסיים. ההתבוננות במציאות הארץ לא הפרתה אותם, לא המפעל הקולוניזטורי של הטמפלרים או המנזרים, לא צמיחת משק ההדרים אצל הערבים, לא תנועת הבניה בירושלים ולא העליה הסטיכית של יהודי המזרח. נדמה שאותם ביל"ויים שפנו למלאכה וגרו בירושלים (חברי "שיבת החרש והמסגר" – שה"ו) הרחיבו אופקיהם (זאב דובנוב ויעקב צ'רטוק), אבל יתכן שאלה לא היו מלכתחילה תוצרי גימנסיה מובהקים.

בהולדת כל תנועה דמוקרטית־לאומית מתמוג האלמנט של אינטליגנציה אקדמית עם עובדי־כפיים, וטיב המזיגה מקנה לתנועה את אופיה המיוחד. הפיכת האינטליגנטים לעובדי־כפיים היא תופעה נדירה ובקנה־מידה גדול קיימת רק בציונות,⁶⁹ אבל הסינתיזה של אינטליגנציה ועבודת־כפיים בשלב העליה הראשונה שונה מאשר בשניה ובשלישית, ונדמה שאפשר לקבוע סולם עולה של מזיגה. בכל אופן, במציאות לא ביקשו הביל"ויים מזיגה עם מתיישבים אחרים (גם לא עם הפועלים החקלאיים, כאשר אלה הופיעו), ובתיאוריה, כפי שהיא משתקפת בתקנון, מופיעה האינטליגנציה כעילית מתנשאת: ביל"ו היא הנהגה של דעת, כושר וידע, בקיצור טכנוקרטית,⁷⁰ והטכנוקרטית מצידה מזורגת באופן היררכי. היא מגשימה מעין דמוקרטיה אוטוריטטיבית, המעוגנת באישור דמוקרטי פריודי מלמטה. זהו הדפוס שלפיו בנוי גם הצנטרליזם הדמוקרטי של לבין.

התקנון מכיר שלושה סוגי חברים: חברים עוזרים (שלהם תקנון נפרד ליחסי־חוץ, כי אינם אלא אוהדי התנועה), חברים פעילים (שהם הגוף המגויס שבו דובר ככר), חברי־כבוד (שם בלתי מובן, שיש לו אולי טעם

69. כמה מראשי ברית הקומוניסטים הפכו לעובדי־כפיים מתוך החלטה (קארל שאפר, הסטודנט, ואוגוסט ויליך, קצין בצבא), אבל בשלב הקרוי "אוטופי" של תנועתם (כאשר נקראה עיד "ברית הישרים").

70. הסעיפים 9–11: הטכנוקרטים של הנהגה המרכזית יישתלו בצורה שיטתית במושבות, וכך ייווצר ביניהן "קשר אירגוני" וזיקה אידיאלית. ההזרחה תהיה גם טכנית וגם רוחנית: שתילת "האמיתית הגדולית והבלתי־מעורערת בדבר תהליך הקידמה של הציביליזציה הקדימה והמודרנית."

בהתחשב במקור הרוסי של המינוח), הלא הם החברים לאתר גמר השירות, הוטרנים, הרזרבה והמילואים: אם התקנון יתגשם בחיים, יהיו חברים אלה כעבור שנים מספר את הבסיס הדמוקרטי של התנועה, ותוכנית ארגונם של אלה תחשוף את התפיסה החברתית של הביל"ויים. ובכן, את החברים ששירתו את התנועה היא תיישב "באחד המקומות"⁷¹ בעזרת תקציב התיישבות "עד שיוכלו לדאוג לכל צורכיהם בלי עזרת החברה"⁷² ויחזירו חובותיהם במשך שלושים שנה,⁷³ אולם הם לא יהיו רשאים לקבל סיוע מכל מקור אחר.⁷⁴ בישובים אלה יוכלו להתנחל רק ביל"ויים⁷⁵, וחברי המושבה לא יוכלו להרחיק איש מקרבם על-פי דעתם בלבד.⁷⁶ כנגד זה יהיו חברי הכבוד מחוייבים לאכנס את הפונקציונרים של התנועה (תמורת פיצוי), והחברה תוכל לאלץ חברי-כבוד למלא שליחות החברה (בתנאי שהמושבה תסכים להיעדרו), ואת משקו יעבד חבר מגוייס.⁷⁷

כשאנו קוראים שהיעדרות חבר מן המושבה טעונה אישור מוסדות הישוב,⁷⁸ אנו נבוכים, כי אין אנו יודעים אם אומנם לפנינו מערך ישובי, שהשם "ישוב" או "מושבה" יאה לו, ויש להצטרף שהתקנון לחברי-הכבוד⁷⁹ לא נתחבר.

מותר לשער שיש לכל ישוב כזה אדמיניסטרציה מטעם ביל"ו, בדומה אולי לתוכנית אופנהיימר למרחביה, ורק בדרך זו נוכל להבין כיצד החברה תוכל להבטיח לחבר מגוייס, שלמד מקצוע לא-חקלאי בתקופת שירותו לפי הנחיותיה, שיבזץ "בתום שירותו בהתאם להתמחותו".⁸⁰

כאשר התקנון מדבר בסעיף השני ("הדרכים להשגת מטרה זו") על יצירת קשר הדדי בין המושבות ועל יצירת "מבנה אורגני", ואנו לומדים בסעיף עשר שקשר אורגני כזה יבוא על-ידי "הושבת מקצת חברים במושבות שונות" (חברים = חברים מגוייסים!), משמעות הדבר שאלה יתפסו עמדות מפתח בישוב, ומשמעות הקשר האורגני – אדמיניסטרציה של ביל"ו כאגד

71. סעיף 21.

72. סעיף 31.

73. סעיף 32.

74. סעיף 35.

75. סעיף 37.

76. סעיף 36.

77. סעיפים 33–34.

78. סעיף 34.

79. סעיף 38.

80. סעיפים 41–42.

בין כל מושבות הארץ: חזון פיק"א כבר בשנת 1883! ומה בין חזון זה ובין פיק"א ההיסטורית, שלה מסר הברון את הנהלת המושבות לאחר שהתעייף? הווה אומר שזו האחרונה היתה גוף מעשי-טכני כדי לחסוך כסף ולפשט תהליכי ניהול, בשעה שחזון פיק"א של ביל"ו היה חזון אידיאליסטי של גוף המתכוון לדאוג שכל חברי המושבות יהיו "חדורי רצון להגשים את רעיונו היקר":⁸¹ טוטליטריות תמימה ואידיאליסטית של אינטליגנציה המנוכרת מבני-אדם "כפשוטם". עם חזון זה בלב יגשו בבוא היום ליישב לא רק את ארץ-ישראל הקטנה הידועה כפלשתינה אצל השלטונות, אלא יישבו חלקים בלתי-מוגדרים של סוריה, שהם נחלת אכות בעבר-הירדן.⁸²

אנו למדים שחברת ביל"ו – היינו אגד הביל"ויים המגוייסים – משפיעה על חיי הביל"ויים הוותיקים ("חברי הכבוד") ועל כלל המתיישבים בארץ, השפעה מכרעת לגבי הראשונים והשפעה עקיפה על האחרונים. ויש לשאול אם בהתאם לתפיסתנו הדמוקרטית-וולגרית יש לאוכלוסיה זו גם השפעה על מוסדות הנהגה של חברת ביל"ו, והתשובה היא באופן מוחלט – לא! הנהגת החברה נבחרת מבין חברי ביל"ו המגוייסים, ורק לאלה זכות בחירה. לפנינו "צנטרליזם דמוקרטי" של דיקטטורה לאומית שזוגמתו הגה לנין.

כל חבר מגוייס הוא בעל זכות הצבעה לגוף המנהל, המקיף כעשירית החברים.⁸³ גוף הפונקציונרים פועל לפי חלוקת תפקידים, אבל תמיד תוך התייעצות.⁸⁴ להנהלה המרכזית מקדיש התקנון מחשבה רבה,⁸⁵ והוא עשוי להיות גוף גדול כשהחברה תגדל ותתפתח, ואליו ישתייכו כל השליחים בארץ ובחוץ-לארץ, המורים, הנציגים בלשכות ההגירה, המדריכים המקצועיים, החוקרים ורוכשי הקרקעות – הכל בפיקוח של גוף מצומצם (נשיא-כבוד, גזבר, מפקח על העבודות, אקונום וכמה מקשרים).

לחברים המגוייסים שיפעלו במושבות, בלשכות השונות בארץ ובחוץ-לארץ ("הסניפים") תהיה הנהלה נבחרת, שעליה ועל סמכותה לא שומעים מאומה,⁸⁶ פרט לקביעה שהיא תטפל רק בעניינים הפנימיים. על חברים אלה, הפזורים במקומותיהם ובתאים מקומיים, אנו שומעים עוד שהם חייבים להופיע בקונגרסים הפריודיים (אחת לחצי שנה), אף אם מקום שירותם

81. סעיף 10.

82. סעיף 76. עבר-הירדן – "המחצית השניה של אדמתנו הקדושה".

83. סעיף 44.

84. סעיף 63.

85. סעיפים 44–67.

86. סעיף 46.

רחוק.⁸⁷ החברה מבקשת איפוא למנוע פירוק ומגמות אוטונומיה. היא שוקדת לקבל דיווח על הנעשה בארץ ובעולם מכלי ראשון.

אין צנטרליזם דמוקרטי בלי משפט חברים וטיהור, ובנושא הזה זן התקנון מייד לאחר קביעת ההנהלה המרכזית⁸⁸ בסימן "פעולה הראויה לגינוי": ואין הכוונה ל"מעשה לא הגון" אלא לפעולה מזיקה לדעת ההנהלה המרכזית, שדווקא עשויה להיות פועל-יוצא מעמדה הגונה ומוסרית ביותר, אבל מנוגדת לקו. לאחר שלוש אתראות רשאית האסיפה הסדירה לשלול מחבר את זכות הבחירה האקטיבית והפסיבית: היא רשאית להשעותו זמנית מן החברות ולאחר שלוש אתראות נוספות רשאית האסיפה להוציאו מן החברה.

שני פרטים שהם בנותני טעם: החברה קובעת את יום עליית הראשונים (י"ט בתמוז) ליום מועד בשביל כל הביל"ויים (מגוייסים ומילואים) וגם כשביל "החברים העוזרים", שבחלקם יחיו כחוקי-לארץ.⁸⁹ "אבות ההגירה" החדשים מבקשים ליצור עוד בחייהם מיתוס לאומי. במעמד חגיגי זה של קונגרס כל-ביל"ויי ייבחר גם נשיא-הכבוד של החברה, ואנו שמים לב לכך שפינס, שהוא נשיא החברה הקיימת בפועל, אינו חתום על המסמך, ואין רמז למעמדו בכל התעודה, ותחת זה מופיע כמה וכמה פעמים אותו "נשיא-כבוד" כאילו במשרה חדשה מדובר. האם יהיה זה ניחוש נועז מדי לחשוב שמעמד זה יועד לרוטשילד, ושאותו הועידו להיות משה מונטיפיורי של הביל"ויים?

התקנון מכוון לגוף שיארגן את כל עם ישראל (לפי השגת מתכריו), בהתחשבות עם גופים שגם הם מתכוונים ליישוב הארץ,⁹⁰ והרמז לתנועת חובבי-ציון ברור. יחד עם זה משורטט המנגנון שבעזרתו יפעילו הביל"ויים השפעתם ההגמונית: מול מנגנון ריכוזי וממושמע⁹¹ יעמדו בודדים וגופים רופפים. הקונצפט הוא הגמוניית ביל"ו בתנועה הלאומית ובישוב הארץ. הם מנופפים במסירות ובהקרבה, אבל מתכננים בצנעה את הדיקטטורה, ומי שמבקש הקבלה יחשוב אולי על הפלמ"ח בשלב זה או אחר של קיומו. חובבי-ציון נאחזים בדגל המסירות הנישא, אבל חשים גם את האיום שמאחוריו (על התקנון לא ידעו דבר ברור), ועל כן יבוא איש כוויסוצקי לארץ עם קונצפט של פיזור ביל"ו,⁹² וכאשר יתבקש לדווח על מצב

87. סעיפים 70-71.

88. סעיף 49.

89. סעיף 71.

90. סעיף 55.

91. סעיפים 77-78.

92. ראה הביל"ויים, עמ' 228 ואילך (שליחותו של ויסוצקי לארץ-ישראל). ביחוד עמ' 230 ואילך: בעיני ויסוצקי חשודה יומרת המשכילות של הביל"ויים שהיא גם

המושבות, יפיץ דעה זו בשובו לרוסיה כאמת מארץ־ישראל (1885): כאשר פוררה פקידות הברון את חברת ביל"ו בראשית שנת 1884 מילאה שליחות של רבים, לא רק של החרדים והחלק השמרני כמושבות, אלא גם של הרבה חובבי־ציון, ומי יודע אם לא של פינס, שהתייאש מן האגף הרדיקלי. אבל גם לאחר שביל"ו נהפכה לרוח רפאים, הטריד הצל מנוחתם של רבים, והביל"ויים המרוסנים של גזרה המשיכו לעורר חשדות, ולחשדות אלה היה ויסוצקי לפה. ואכן, לוא ההיסטוריה היתה מרשה לעצמה קפריזה והברון היה נעשה לאפוטרופוס של חברת ביל"ו השליטה על נכסים חומריים מרובים, היינו עדים לדיקטטורה לאומית עריצה, שאפשר היה לסלקה רק על־ידי מרד, שלעומתו המרד בפקידות הברון היה נראה כמשחק ילדים.

תקנון ביל"ו הוא ילד אסופי של האינטליגנציה הרוסית הרדיקלית שאחד מאבותיה כאקונין, ואחד מצאצאיה – לנין. הילד הוא בלתי־חוקן, לא רק מפני שהוריו היו מתכחשים לו, אלא מפני שנולד בסביבה זרה: תפיסת הלאומיות של הביל"ויים כתוצר של אולפני ההשכלה הרוסיים היתה זרה לרוח היהודים הממשיים, ודרכי הארגון המושגות על אידיאולוגיה זרה זו – היו זרות לדרכי ארגון החיים הלאומיים, כפי שהתפתחו בעולם היהודי ויתפתחו גם בארץ: הסוציאליזם של העליה השניה, אפילו בהיותו משקף תורות אירופאיות, לפי דרכי ההבעה הארגוניות והציבוריות שלו, היה יליד חיי הקהילה: גם בהקשר זה עשויה ההשוואה עם ראשוני השומר־הצעיר לסייע להבנה: "נטע זר את לעמך, ציץ נוכרי לכל" – יכלו גם צעירי ביל"ו לשיר יחד עם טשרניחובסקי הצעיר, תוצר אותה האינטליגנציה. הביל"ויים, כחברי השומר־הצעיר לאחר מכן, באו בחלקם מבתי שומרי מסורת, אבל הרקע המשפחתי אינו בעל משקל מכריע בתקופת הנעורים המהפכנית: הוא עשוי לקבוע דרכי התנהגות רק ברכות הימים: בשתי התנועות קבעו בתקופת "הסער והפרץ" הנידונה כאן העולם האקדמי והגימנסיאלי.

שרידי תנועת ביל"ו התנחלו בחנוכה תרמ"ד על אדמת גדרה, ומדובר

מפוקפקת לדידי. ליליינבלום מגיב על חשד זה ודוחה אותו. אחד העסקנים מתבטא: "דעתי הפרטית היא שכבר מותר לנו לוייתר על האהדה הישנה המיפרזת אליהם, שכן אין אנו מוצאים אצלם מה שהאמנו למצוא" (עמ' 231). כך או אחרת דורש אותו עסקן לנהוג בהם בזהירות, "שלא לעורר ריגז אצל ביל"ו או אצל מחזית בלתי־מיושבים אחרים ברוסיה" (שם), ויש כאן הו לפחדים שהאידיאליזם הביל"ויי עורה.

בשרידים, כי הפזורה בארץ היתה גדולה מן הגרעין המתנחל, ויש לדבר על גרעין מתנחל, מכיוון שחיי הפזורה סובכו סביב המרכז, ומדי פעם עשה ביל"זי זה או אחר ניסיון להצטרף לגדרה: קורות גדרה והפזורה רשומות בדייקנות בספרה של שולמית לסקוב, ובאלה עיקר כוחו של הספר. כושר הסבל שגילתה התנועה בראשיתה נעתק לנושא חדש – למאבק על הקרקע ועל בניין הכפר, הנושא עצמו מבחינה כלכלית: ככלות הכל גדרה היא מוגמי ההגשמה הראשונים של פרודוקטיביוציה – שהיא אחד מעיקרי תורת ביל"ז. הסבל שאנשי גדרה קיבלו על עצמם שונה מן הסבל של אנשי יסוד-המעלה וחדרה, שכן לא היה מעשה הטבע האכזר. גדרה הגיעה לעצמאות כלכלית כשהיא שומרת על עקרונות היסוד, שלמען הגשמתם סבלה: הגדרה עצמית והנהלה עצמית.

ההגשמה הבייל"זיית בגדרה היא הגשמה של אידיאל המתגשם בדבדבד עם קיצור החזית, והתרכזות בממשי. הגדרתים השתבחו בהתפכחותם, וכפי שכותב מזכיר המושבה, דב אריאל, בכרוניקה שלו לשנת תרנ"ה: "בראשי תנו לא היה לנו דבר אשר נילחם בעדו ולהגן עליו, זולתי רעיון-לכנו ומשאת-נפשנו, אשר סוף-סוף הינם דברים שאין בהם ממש [...] משלנו, למי היינו דומים? לאדם המתייגע כל היום לחבוט את האוויר ולדוש את המים, וכא בערב לבקש את שכרו באמרו: הלא לא הלכתי בטל ועבודה גדולה עבדתי."⁹³ קיצור החזית אינו בבחינת עריקה, והדי הרעיון הבייל"זי נשמעים מאותה רשימה של אריאל בהמשך: "עתה היה לנו ממש, הראוי לתבוע עלבוננו מייד כל הניחורים בנו לבזותנו: עתה התרוממנו גם בעיני נפשנו ונתחשב כפועלים המתכשרים בעבודת חיבת-ציון. אשר אם גם קיבלו שכרם, הלא היה השכר לא מתנת-חינם [...] ומצאה ידנו להשיב לקופת חובבי-ציון את אשר קיבלנו מתוכה בתורת מלווה לזמן, ושכו הכספים האלה להועיל לפועלים מתכשרים כמונו שיבואו אחרינו."⁹⁴ "פועלים המתכשרים בעבודת חיבת-ציון", שתפקידם "להועיל לפועלים מתכשרים כמונו שיבואו אחרינו" – זה האידיאל הבייל"זי בהפחתת הנעימה הגימנסיאלית-נארדנזיקית של דיקטטורת הנאורים, ויחד עם זאת הוא ביטוי להתערות ממשית בחיי הארץ – ולהתבגרות, והכוונה קודם כל להתבגרות פיזית כפשוטה: נולדו ילדים, והיה צורך לפתור את בעיית החינוך ובית-הספר, וזו נפתרה ברוח אסכולת אחד-העם כקרב חובבי-ציון. הוקם בית-ספר לאומי

93. דב אריאל (לייבאוויץ), המושבה גדרה, השתלשלתה יקרייתיה תרמ"ב-תר"ס, ירושלים תשל"ט (להלן: המושבה גדרה), עמ' 57.

94. המישבה גדרה, עמ' 58. ההדגשות במקור.

מודרני, לא "חדר מתוקן" ולא "אקול נורמאל" צרפתי קולוניאלי או חיקוי אחר של בית-ספר אירופי. והדברים כלל אינם מובנים מאליהם. כאשר אותו אריאל מסיים את הכרזתה שלו, המגיעה עד לשנת תר"ס, הוא מטפל בהרחבה מעוררת תשומת-לב בהתפתחות בית-הספר ומקדים לתיאורו את הקביעה הפרוגרמטית לציון "אותה משאת נפש עדינה", שהיא "להתאכר במידה מתאמת עם ההשכלה"⁹⁵ הגדרתם, כמו ראשוני הביל"ויים, מודעים למעמדם ההיסטורי של יהודים "פוסט-השכלתיים", שאין להם דרך חזרה אל הוויה שלפני המהפיכה החברתית, ובית-הספר יבטא זאת. גם כאשר מיבנהו עוד לא הושלם ואינו כולל עדיין את כל הגילאים, חושבים לא רק על תנ"ך ו"כללי הדינים" אלא גם על היסטוריה, הנדסה וטבע, ובאלה החידוש הגדול, כמו גם בלימוד השפה העברית על בוריה כשפת עיון ודיבור, ובהזדרכה לעבודה גופנית.⁹⁶ ספק אם באותה שנה נמצאו במושבות בית-ספר שתוכניתם היתה כליכך מודרנית ועברית. המבקש עובר ל"זרם העובדים" שלעתיד לבוא, ימצא אותו כאן, כאשר נוסף לתוכנית ההוראה הלאומית מודרנית קיימת גם "חברת ילדים" המנהלת ענייניה באופן עצמאי: "הילדים עשו חברה ביניהם, אשר יסודתה לחנך עצמם בדרכי המוסר והמידות, וראשית תקנתם לדבר ביניהם רק עברית. ההתעוררות ליסוד החברה הזאת מקרב הילדים עצמם יצאה, וכן אין יד האבות מתערבת מאומה בהנהגתה, ובכל-זאת תוכל להיות מופת בכל דבר, אף לקיבוץ של גדולים ואנשים באים בשנים."⁹⁷ בית-ספר זה של גדרה מהווה לפי הקונצפט היסודי חוליה מקשרת בין רוח תנועת ביל"ו ורוח בני-משה; ואם יוסף ויתקין, איש הפועל-הצעיר שקרא בכרוז ב-1913 לחדש את ביל"ו היה בין מוריו, חזקה עליו שלמד לא רק את העובדות והמספרים על ביל"ו, אלא קלט את רוחה בגדרה גופא.

גילויים של "חיבת-ציון" מלווים את כל ההיסטוריה של עמי-ישראל בגולה. הם מתרבים לקראת סוף המאה ה-19, ולובשים לבסוף צורה מוגדרת של יסוד מושבות חקלאיות: מגמה זאת היא טבעית לאור דימוי עמי-ישראל בעבר כעם חקלאי ולאור תנאי הקיום בארץ-ישראל בהווה, וסוף-סוף עסקו בחקלאות גם הנוצרים "חובבי ציון", אם כבני כתות דתיות ואם כנוצרים. חיבת-ציון זו לא

95. המושבה גדרה, עמ' 62. ההדגשה במקור.

96. המושבה גדרה, עמ' 63 יאילה.

97. שם, עמ' 64 בהערה.

גררה אחריה תפיסה חדשה בדבר מהות היהדות או ראייה היסטורית חדשה של עמישראל, אף כי הצטרבות איטית של ניצני ראייה חדשה של גורל עמישראל ניכרים בחיבת-ציון שורשית זו לאור התמורה בתנאי קיום היהודים מאז המהפיכה הצרפתית. ברם, מיפנה מהפכני, שהיה בגדר זינוק, חל מאז הפרעות ברוסיה: פרסום ה"אוטואמנציפציה" של פינסקר הוא האות. הצטרפות אנשי תרבות אירופית לחיבת-ציון שיוותה לה אופי חדש: התביעה של תנועת ההשכלה לשינוי פני היהדות הוכנסה בחובבי-ציון והטביעה חותמה על תנועת הקולוניזציה ותוצאותיה – התעוררות הנוער ותנועת ביל"ו שנתנה פירוש חדש למשמעות העליה והקולוניזציה; השתתפות הביל"ויים באגודות מקומיות של חובבי-ציון שיוותה להתכנסויות ולדיונים אופי חדש: חובבי-ציון היו לזרם ביהדות, נולדה תנועת חיבת-ציון, נולדה הציונות.

הזינוק של חיבת-ציון כתנועה עשה רושם ביהדות, אולם הקיום המתמיד של התנועה לא היה מובטח. לא כל זינוק חברתי מגיע לשלב של קיום מתמיד, ואם הוא היה קשור בגל של פרעות תרמ"ב, הרי בשוך הסערה עשויים היו חובבי-ציון לשוב אל המסלול המקורי של התיישבות הנעשית בשובה ונחת ובצמידות לתמיכה בעניי הקהילה: מגמה זו ניכרת היטב בשנת תרמ"ג, והיתה אולי מכריעה את הכף לולא נמצאו בני ביל"ו כאופוזיציה באגודות המקומיות של חובבי-ציון, בלשכת ביל"ו בקושטא וכקבוצת חלוצי ביל"ו כיהודה. נוצר קשר היסטורי בין משכילי חיבת-ציון והאינטליגנציה הגימנסיאלית, בין אם זו עברה פורמלית את שלב החברות בתנועת ביל"ו ובין אם לאו. התמיכה בשרידי הביל"ויים בגדרה וההגנה עליהם מפני מגמות הנישול מאדמתם היתה נקודת הגיבוש של הזרם המשכילי בחיבת-ציון. דווקא שרידי ביל"ו שבגדרה פיתחו עקרונות של הוויה חברתית ותרבותית שהתאימו לזרם המשכילי בחיבת-ציון: הם הקפידו שלא להתנכר להווי היהודי המסורתי ויחד עם זאת דחו את התלות ברבנים של חיבת-ציון (זה הפירוש שלי להימנעותם משימוש בהיתר שקיבלו מהם בשנת השמיטה, תרמ"ט): הם קיימו בית-ספר על טהרת השפה העברית והלאומיות, כמוזיגה עם מכלול ההשכלה המדעית; הם הגשימו את עקרונות אחד-העם ובני-משה הלכה למעשה. בראיה זו שנת תרמ"ב תסמן את הקו המבדיל בין הפרדה היסטוריה של הציונות להיסטוריה הקדומה שלה. אותה שנה נתמוג בזרם הליברלי-לאומי של משכילים "החוזרים בתשובה" הזרם הדמוקרטי-לאומי של הביל"ויים. אבל את הערובה שהזינוק יהפוך לתנועה מתמדת המקיימת עצמה לאורך זמן נתנו מעשי ההגשמה של הביל"ויים ומפעל גדרה שבסופם.

את התרומה של תנועת ביל"ו לראשיתה של הלאומיות המודרנית ניתן לסכם בקביעות הבאות:

1. תנועת ביל"ו היתה הראשונה שהבינה את משמעות ההגירה בדינמיקה היהודית; ומכאן פתח למגמות שונות שאפשר להכליל במושג של "ציונות קטסטרופלית" (אוואקואציה, טרנספר) מכאן, והפניה אל קרנות יהודיות בינלאומיות (הון לאומי), לסיוע בקליטת המהגרים, מכאן.
2. תנועת ביל"ו הכניסה אל הציונות את אלמנט הנוער והרדיקליזם הזמקורטי החי בדוקיום מתוח עם הליברליות הכעלי-ביתית, בעוד שני הזרמים דוחים את התפיסה הרואה בישוב הארץ מפעל דתי בהנהגה רבנית.
3. מן התפיסה הבייל"וית של עליית המונים חסרי-אמצעים עולה ההכרח של הכוונת העליה וההתנחלות על-ידי ארגון ציבורי-ממלכתי (רעיון הקונגרס הציוני) והבטחת תנאי-מסגרת לקיום היהודי בארץ ("ציונות מדינית") מצד אחד, וארגון טריטוריאלי-אוטונומי – מן הצד האחר (רעיונות בן-יהודה).
4. הבייל"ויים הגשימו בגדרה את ההגדרה העצמית וההנהלה העצמית של הגופים המתנחלים ללא תלות במימסדים כספיים ודתיים. עיקרון זה ניצח כבר בגל העליה השני – הגל של שנת תרנ"א.
5. הבייל"ויים בגדרה קבעו דפוסי התנהגות אישית וציבורית שאינם מתנגשים עם הנורמות של החברה היהודית בכללותה, ודפוסים אלה נתקבלו – לאחר לבטים – כבסיס להתנהגות ציבורית בארץ (שמירת שבת וחגים, כשרות במקומות ציבוריים).
6. בית-הספר בגדרה הדגים נוסח של לאומיות המקנה לערכים דתיים משמעות לאומית (מרכזיות התנ"ך) והשתדל להקנות לדור ההמשך את יסודות כל ערכי התרבות והטכנולוגיה המודרניים וישם דרכים פדגוגיות מודרניות ("חברת ילדים").
7. חברת ביל"ו עמדה על בסיס העיקרון של שירות לאומי: יוצאי ביל"ו ניסו מדי פעם להחיות רעיון זה ("הפרוגרמה שלנו"); וזיתקין, המורה הגדרתי, השתית על רעיון זה את כרוזו (1913). רעיון הגיוס הלאומי ליווה את התנועה הציונית לאורך כל דרכה (הביטוי הקלאסי – ההכשרה המגויסת ערב קום המדינה).